

Mechanizmy pamięci i zapomnienia w kulturze muzycznej Śląska: Caspar Neumann (1648–1715) i recepcja pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*

DOI: 10.14746/rfn.2025.26.3

Res Facta Nova. Teksty o muzyce współczesnej 26 (35), 2025: 32–59.

© Grzegorz Joachimiak. Published by: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 2025.

Open Access article, distributed under the terms of the CC licence (BY-NC-ND, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Pieśni religijne są nośnikami zbiorowej pamięci, które ukazują mechanizmy zarówno kulturowego zapominania, jak i intencjonalnego przypominania. Celem artykułu jest ukazanie roli pieśni jako społecznego instrumentu przetwarzania pamięci i zapomnienia w myśli i praktyce liturgicznej Caspara Neumanna, w okresie przełomu XVII i XVIII wieku. Dotychczasowe badania nad twórczością Caspara Neumanna koncentrowały się przede wszystkim na jego działalności teologicznej, naukowej i poetyckiej, natomiast brakowało spojrzenia na te zagadnienia od strony muzykologicznej, a w szczególności ukazującej recepcję pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*. Analiza oparta na zebranych przykładach pozwala uchwycić mechanizmy adaptacji repertuaru w kręgach luterańskich, reformowanych oraz, w pojedynczych przypadkach, katolickich. W artykule użyto pojęcia „pamięć kulturowa” w rozumieniu szkoły niemieckiej (Jan i Aleida Assmann); ten rodzaj pamięci konstituują długotrwałe, zinstytucjonalizowane formy przechowywania i transmisji tradycji (np. śpiewnik, praktyka liturgiczna), w odróżnieniu od „pamięci komunikatywnej”

(krótkotrwałej). Jednocześnie obecne są też odwołania do klasycznego rozróżnienia Maurice’a Halbwachsa i Paula Connertona na praktyki utrwalania i zapomnienia (selekcji), rozumiane tu narzędziowo – jako porządkowanie repertuaru, a nie dowód „wspólnej pamięci” ponad wyznaniem. W tym ujęciu śpiewnik Neumanna staje się filtrem (instrumentem selekcji), a recepcja pieśni – zjawiskiem adaptacji tekstu w odmiennych kontekstach konfesyjnych. Rozpoczniemy od przedstawienia kontekstu działalności Neumanna.

CASPAR NEUMANN – PASTOR, NAUCZYCIEL, INTELEKTUALISTA

Caspar Neumann to jedna z czołowych postaci duchowo-intelektualnego krajobrazu Wrocławia przełomu XVII i XVIII wieku¹. Urodził się w stolicy Śląska

¹ Wybór tekstów na temat jego biografii, por. J. H. Zedler, *Neumann (Caspar)*, w: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, t. 24, Leipzig–Halle 1740, szp. 243–244; A. Schimmelpfennig, *Neumann, Caspar*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*,

Il. 1. Caspar Neumann, *Kern aller Gebete*, Jena: Johann Jakob Bauhöfer, verlegts Johann Jacob Bauhofer: Zu finden bey Matthaeo Birckner, 1680 [po lewej], w polskim tłumaczeniu Johanna Ernestiego *Treść vszystkich Modlenia się sposobów*, Oleśnica: drukował Gottfried Güncel kosztem Tłumacza, R.[oku] P.[ańskiego] 1687 [po prawej], Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.

14 września 1648 roku, wykształcenie zdobył w Gimnazjum Marii Magdaleny działającym przy wrocławskim kościele św. Marii Magdaleny i na uniwersytecie w Jenie. Choć jego potencjał naukowy i zdolności oratorsko-organizacyjne pozwalały na robienie kariery w Europie Zachodniej, powrócił ostatecznie do Wrocławia, gdzie od 1678 roku objął funkcję dziekana w swoim dawnym miejscu nauki – Gimnazjum Marii Magdaleny. W 1689 roku został mianowany pastorem i wikarym przy tym kościele, a jego kariera duchowna i dydaktyczna dalej się rozwijała. W 1697 roku powierzono mu nadzór nad luterańskimi szkołami i kościołami Wrocławia jako inspektorowi, a w kolejnych latach objął także stanowisko wikarego kościoła św. Elżbiety oraz wykładowcy teologii w obu najważniejszych miejskich gimnazjach. Do grona jego

uczniów należał m.in. Christian Wolff (1679–1754) – jeden z czołowych filozofów niemieckiego oświecenia.

Choć Neumanna fascynowała medycyna i przyrodoznawstwo, pozostał wierny posłudze kościoła. Znany był z oryginalnych kazań, w których chętnie odwoływał się do natury i w filozoficznym duchu objaśniał jej zjawiska, powołując się na najnowsze zdobycze nauk przyrodniczych. Jednym z jego ważniejszych osiągnięć teologicznych było wydanie modlitewnika *Kern aller Gebete* w 1680 roku, co można przetłumaczyć jako „Rdzeń vszystkich modlitw” albo, tak jak zrobił to Johann Ernesti w swoim polskim wydaniu z 1687 roku, *Treść vszystkich Modlenia się sposobów* (Il. 1).

Było to jedno z 22 tłumaczeń tego modlitewnika wydanych za życia Neumanna, co już wyraźnie pokazuje ogromny zasięg tej publikacji i międzynarodowe uznanie jej autora. Neumann dostrzegł już wówczas możliwość wdrażania Słowa Bożego w życie (dziękowanie Bogu, chwalenie Go, wzywianie) przez śpiew i modlitwę. W oparciu o obserwacje śląskiego społeczeństwa i korespondencje z europejskimi

hrsg. der Historischen Kommission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, t. 23, Leipzig 1886, s. 532–535; P. Koch, *Neumann, Caspar*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 19, hrsg. der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1999, s. 156. Te i kolejne informacje biograficzne, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą z ww. publikacji.

uczonymi starał się udzielać duchowego wsparcia wrocławskiemu wiernym, czego wyrazem była jego aktywność na polu hymnologii. Kontekst historii Śląska, napięcia religijno-polityczne oraz tragedie dotyczące region sprawiały, że w ocenie różnych problemów Neumann odwoływał się do społecznej refleksji nad przemijaniem. Refleksja ta miała charakter dynamiczny – zmieniała się wraz z doświadczeniami wspólnoty, a jej nośnikami stawały się zarówno kazania, jak i pieśni. W tym sensie pieśni religijne działały jako medium pamięci kulturowej, rozumianej z jednej strony jako praktyki wspólnotowego pamiętania i zapominania², z drugiej zaś, jako długotrwałe, instytucjonalizowane ramy transmisji tradycji religijnej³. Takie ujęcie pozwala dostrzec, że pieśni pełniły rolę „miękkiego narzędzia” kształtowania wspólnotowej duchowości, szczególnie w kontekście lęku przed śmiercią i przemijaniem. Właśnie w tym kontekście należy postawić pytanie: dlaczego tematy eschatologiczne w XVII wieku i pierwszych dekadach wieku XVIII miały szczególne znaczenie na Śląsku, a zwłaszcza we Wrocławiu?

PAMIĘĆ ZBIOROWA I DOŚWIADCZENIE ZAGROŻENIA

W duchu refleksji nad zagadnieniami egzystencjalnymi utrzymana była słynna rozprawa Neumanna o grzmotach piorunów i szarańczy, które to znaki powodowały zaniepokojenie Wrocławian i wywoływały lęki społeczne (Il. 2).

W czasach Neumanna wielu ludzi uważało, że kometa i zorza polarna zwiastują wojnę, gromy i szarańcza to kary zsyłane na nich przez Boga, tak jak choroby, których cofnięcie postrzegano niekiedy w kategoriach cudu⁴. Neumann w wymienionej rozprawie

uznał tę plagę za zjawisko naturalne, argumentując to różnymi przykładami pozwalającymi mu stwierdzić, że Bóg nie ma zwyczaju przesyłania ludziom wiadomości za pośrednictwem pospolitych stworzeń⁵. Należy jednak wziąć pod uwagę, że żyjący w II połowie XVII wieku Wrocławianie zachowali w swojej zbiorowej pamięci⁶ traumy i ofiary wydarzeń, m.in. z wojny 30-letniej, następstw działań kontrreformacji

16. *Jahrhundert bis zur Altpreußischen Union von 1817*, hrsg. J. Bahlcke, I. Dingel, Göttingen 2016; L. Roper, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*, London 1994; W. Sparr, *Die Krise der Frömmigkeit und ihr theologischer Reflex im nachreformatorischen Luthertum*, w: *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte*, hrsg. H.-Ch. Rublack, Gütersloh 1992, s. 54–82; L. Grabinski, *Die Sagen, der Aberglaube und abergläubische Sitten in Schlesien*, Schweidnitz 1886; B. Manyś, “I Cannot Write Often Due to a Constant Headache and Rhinitis”. *Health and Illness Presented in Women’s Correspondence in the House of Radziwiłł. Research Introduction*, „Przegląd Historyczny” 2025, 116, z. 1, s. 123–156, DOI: <https://doi.org/10.31338/3071-9569.phis.2025-1.5>; M. Delimata-Proch, *Choroby w świetle księgi cudów i łask Matki Bożej Świętogórskiej (XVI–XVIII w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, 66, nr 3, s. 271–287; J. Korch, *Choroby nękające społeczeństwo Podlasia w XVIII w. (na podstawie „Księgi cudów przed ikoną Matki Bożej Kornieńskiej”)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2001, 16, s. 48–49; A. J. Zakrzewski, *Choroby i uzdrowienia w świetle jasnogórskich ksiąg cudów*, w: *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, t. 1, red. B. Jedynak, Lublin 1990, s. 139–155; Z. Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku*, Łódź 1972.

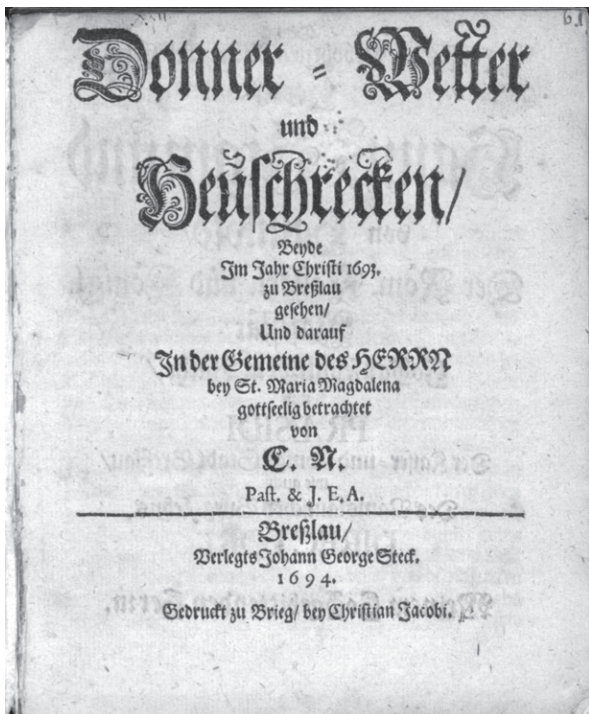
⁵ C. N.[eumann], *Donner-Wetter und Heuschrecken...*, op. cit., s. 48: „[...] Allein aber darumb verkaufft es doch niemand für göttliche Prophecyungen oder begehret darauß zu weisssagen wie Gaffarellus, welcher ihm einbildte die Sterne am Himmel machten auch lauter Hebreische Buchstaben auß welchen man zukünftige Dinge vorher wissen könne. Nein: sondern wenn es biß dahin kommet daß wir Briefe von GOTT haben sollen so ist uns die Bibel *πάσα γραφή* alle Schrifft die wir ietzunf von GOTT haben. Wir bedürffen auch keine andere denn sie allein kan schon machen daß ein Mensch GOTTes sey vollkommen zu allen guten Wercken geschickt. GOTT hat es auch niemahlen im Brauch gehabt mit seiner eigenen Hand ohne Zuthung eines Menschen auf gemeinen ordentlichen Creaturen Briefe an die Menschen zu schreiben”. W wolnym tłumaczeniu: „[...] Ale przecież nikt nie uważa tego z tego powodu za boskie prorocstwo ani nie pragnie na tej podstawie wróżyć przyszłość – jak czynił to Gaffarellus, który wyobrażał sobie, że gwiazdy na niebie układają się same w hebrajskie litery, z których można by odczytać przyszłe wydarzenia. Nie! Gdybyśmy mieli dziś otrzymać od Boga jakieś listy, to są nimi Pismo Święte – *πάσα γραφή* (całe Pismo), które obecnie posiadamy jako Słowo Boże. Nie potrzebujemy żadnych innych, ono samo bowiem wystarcza, by człowiek Boży stał się doskonały i gotowy do wszelkiego dobrego dzieła. Bóg nigdy też nie miał w zwyczaju własną ręką, bez udziału człowieka, pisać listy do ludzi na pospolitych, naturalnych stworzeniach” [tłum. własne].

⁶ Pamięć zbiorowa rozumiana jest tutaj w sensie, w jakim opisuje to Halbwachs, zob. M. Halbwachs, *Společne ramy paměti*, tłum. M. Król, Warszawa 2022.

² Por. M. Halbwachs, *Společne ramy paměti*, tłum. M. Król, Warszawa 2022; P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. i red. M. Napiórkowski, Warszawa 2012.

³ Por. J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2015; A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, tłum. P. Przybyła, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 101–142.

⁴ Warto zwrócić uwagę, że tego rodzaju podejście miało znacznie szerszy zasięg geograficzny w ówczesnej Europie i nie tylko w kręgu protestanckim, por. *Die Reformierten in Schlesien. Vom*

Il. 2. C.[aspar] N.[eumann], *Donner-Wetter und Heuschrecken / Beyde Im Jahr Christi 1693, zu Breslau gesehen Und darauf In der Gemeine des Heron bez St. Maria Magdalena gottseelig betrachtet*, Breslau: Johann George Steck, 1694, Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz.

w kręgach protestanckich, ale też epidemii⁷⁸. Dla przykładu, dżuma (określana też jako „Pest”, „Pestilentz”, „pestilentia”, „pestis”) w 1633 roku spowodowała śmierć ok. 18 tys. ludzi, co stanowiło wówczas ok. 30 procent wszystkich mieszkańców Wrocławia⁹. Jest to

⁷ Gromy i szarańcza/ Obydwa znaki widziane w roku Pańskim 1693 we Wrocławiu i pobożnie rozważone w parafii przy kościele św. Marii Magdaleny [tłum. własne].

⁸ Por. L. Górka, *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, „Studia Humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu” 2010, nr 3, s. 277–307; A. Brezko, *Epidemie i ich skutki społeczno-demograficzne na pograniczu śląsko-łużyckim w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Lubuski” 2001, 27, cz. II, s. 25–38; G. Vigarelo, *Czystość i brud. Higiena ciała od średniowiecza do XX wieku*, tłum. B. Szwarzman-Czarnota, Warszawa 1996; T. Brzeziński, *Choroby, ich rozprzestrzenianie i historia*, w: *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, Warszawa 1995, s. 114–123; F. Lebrun, *Jak dawniej leczono. Lekarze, święci i czarodzieje w XVII i XVIII wieku*, przekł. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 1997; E. Maleczyńska, *Życie codzienne Śląska w dobie Odrodzenia*, Warszawa 1973.

⁹ Por. *Wrocław w liczbach*, red. B. Kodeniec et al., Wrocław 2000, s. 8; M. Bogucka, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994; *Die Pestepidemien Breslaus. Festschrift zum goldenen Doctorju-*

o tyle istotne, że liczbę populacji Wrocławia z 1600 roku (40 tys.) udało się odbudować dopiero u schyłku rządów habsburskich, tj. ok. 1741 roku¹⁰. Budzące lęk i grozę zjawiska atmosferyczne, jak i sytuacje społeczne towarzyszyły mieszkańcom Wrocławia nie tylko w XVII wieku, ale są obecne także współcześnie¹¹.

W oparciu o doświadczenia z historii tej dawnej i najnowszej wydaje się, że obecnie stosunkowo łatwo można wyobrazić sobie nastroje niepewności i strachu ludzi mieszkających na Śląsku czy we Wrocławiu w ostatnich dekadach XVII wieku w odniesieniu do nietypowych zjawisk atmosferyczno-przyrodniczych. Doskonale czytał te nastroje Caspar Neumann.

STATYSTYKA, PRZEMIJANIE I DUCHOWA TROSKA O WIERNYCH

Caspara Neumanna fascynowała ponadto demografia. Sporządzone przez niego w latach 1687–1691 tablice zgonów i narodzin w ewangelickich parafiach Wrocławia wynikły z chęci stworzenia matematycznego wzoru pozwalającego „opisać” przemijanie. Neumann dostrzegał pewne powtarzalne prawidłowości, które dało się ująć w liczby. Jednak to nie on nadał im ostateczny, użytkowy kształt, lecz Edmond Halley (1656–1742), który korzystając z tych danych, stworzył wzór matematyczny pozwalający na obliczanie polis na życie. Neumann raczej rejestrował, niż przewidywał, raczej dokumentował, niż przetwarzał, czuł się bardziej świadkiem i komentatorem przemijania. Z 1693 roku pochodzi artykuł E. Halleya, w którym w oparciu o dane zebrane przez Caspara Neumanna dokonał on szacunków stopni śmiertelności ludzi w celu określenia kosztów „rent dożywotnich” [*annuities on lives*]¹². Halley w swojej publikacji uznał

biläum des Geh. Sanitätsraths Dr. J. Graetzer, hrsg. S. Graetzer, Breslau 1882; W. Herchenbach, *Die Pest in Breslau: Erzählung für Volk und Jugend*, Regensburg 1861.

¹⁰ *Wrocław w liczbach...*, op. cit., s. 8.

¹¹ Za przykłady z XXI wieku mogą posłużyć następstwa pandemii COVID-19 odczuwalne oczywiście szerzej niż tylko we Wrocławiu, ale i katastrofy naturalne (powódzie, pożary, tornada, susze, burze) czy wojna za wschodnią granicą Polski i bezpośredni kontakt z ludźmi uciekającymi z terenów objętych wojną. Wydarzenia te pozwalają współcześnie lepiej zrozumieć emocje ludzi sprzed ponad 300 lat mimo różnicy czasu i zmian cywilizacyjno-kulturowych.

¹² E. Halley, *An Estimate of the Degrees of Mortality of Mankind, Drawn from Curious Tables of the Births and Funerals at the City of*

Wrocław za miasto modelowe, bo znajdowało się w głębi kontynentu, a z uwagi na to, że nie był miastem portowym, migracja ludzi była przez to ograniczona, a więc liczba ludności była bardziej stabilna, a to w jego ocenie zwiększało obiektywność i potencjalną wiarygodność obliczeń. Według wyliczeń Neumanna we Wrocławiu w tym czasie żyło ok. 34 tys. ludzi. Dla wrocławskiego pastora liczyły się w tym kontekście dwie postawy, pozornie ze sobą sprzeczne: z jednej strony, racjonalny ogląd rzeczywistości oparty na statystyce i fascynacji przyrodoznawstwem, z drugiej – religijna potrzeba osławiania społecznego lęku przed śmiercią. Można to zatem uznać za pewien eksperyment, będący reakcją na duchowe potrzeby parafian, ale i wyraz odpowiedzialności i dbałości o wiernych w swoich parafiach, a wykonywane spisy stanowiły tylko pośredni element jego analizy. Co ciekawe, duże znaczenie w jego koncepcji pełniła muzyka, a zwłaszcza pieśni, które integrowały różne środowiska, w tym pietystów.

PIETYŚCI NA ŚLĄSKU I REAKCJE CASPARA NEUMANNA

Przełom XVII i XVIII wieku to okres wpływu modnych wówczas na Śląsku pietystycznych idei Philippa Jacoba Spennera (1635–1705) i jego tzw. *Collegia pietatis*, w których – na wzór tradycyjnych nabożeństw domowych – śpiewano duchowe pieśni. Chodziło bowiem o doświadczenie pogłębionego, osobistego przeżycia religijnego, które można określić „pietystycznym mistycyzmem”¹³. Cel ten realizowano, wykorzystując pieśni nabożne o wysokim poziomie artystycznym – zarówno muzycznym, jak i poetyckim – które, naznaczone specyfiką tamtych czasów i codziennie praktykowaną wiarą, nabrały nowego wyrazu, przyczyniając się do wytworzenia nowego repertuaru pieśni luterzańskich¹⁴. Szczególnie dotyczyło to modlitw i utworów o charakterze kontemplacyjnym, pieśni poświęconych Jezusowi, wykraczających

poza tradycyjny repertuar, a duchowe melodie zyskały bardziej żywiołowy, taneczny charakter. Zanim sytuacja polityczna protestantów na Śląsku uległa poprawie („Uгода altransztadzka” z 1707 roku i „Reces egzekucyjny” z 1709 roku), ta działalność duchowa zaczęła przybierać na sile¹⁵. Objawiało się to m.in. aktywnością dziecięcych grup modlitewnych wyrażających głód religijny rodzący egzaltowane modlitwy połączone ze śpiewem (*öffentliche Quakerei*)¹⁶. W efekcie powodowało to z jednej strony integrowanie społeczności na Śląsku, ale też odchodzenie ludzi z kościołów celem szukania silniejszych doznań duchowych¹⁷. Równoległe ze „śpiewnikiem bogatym w ducha” Johanna Anastasiusa Freylinghausena¹⁸ powstał śpiewnik Neumanna, jednak z zupełnie inną intencją. Wrocławianin wydał *Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch* (Breslau-Lignitz 1704) nie jako apel o emocjonalne przeżywanie religii, lecz jako narzędzie liturgicznego porządku i wspólnotowego śpiewu opartego na ortodoksji luterńskiej¹⁹. Neumann, choć znał pisma Spenera i halleńskiego pietystę Augusta Hermanna Franckego, pozostał wierny porządkowi kościelnemu i zareagował na nowy ruch – w tym na repertuar pieśniowy – nie konfrontacją, lecz konstruktywną propozycją stworzenia śpiewnika, który miał przywrócić aktywne uczestnictwo wiernych we wspólnym śpiewie w ramach nabożeństw. Jego inicjatywa była próbą uchronienia i ugruntowania wspólnotowego śpiewu, ale nie przez zakaz, lecz przez funkcjonalną organizację pamięci: dobór pieśni, ograniczenie liczby utworów, praktyczność śpiewnika, co miało przełożyć się na duchowe pogłębianie religijnego zaangażowania wiernych wrocławskich parafii w sferę luterńskiej ortodoksji.

Breslaw, with an Attempt to Ascertain the Price of Annuities on Lives, „Philosophical Transactions of the Royal Society of London” 1963, 17, s. 596–610.

¹³ E. Bayreuther, *Geschichte des Pietismus*, Stuttgart 1978.

¹⁴ A. Mańko-Matysiak, *Schlesische Gesangbücher 1525–1741. Eine hymnologische Quellenstudie*, wyd. II, Wrocław 2006, s. 228–232.

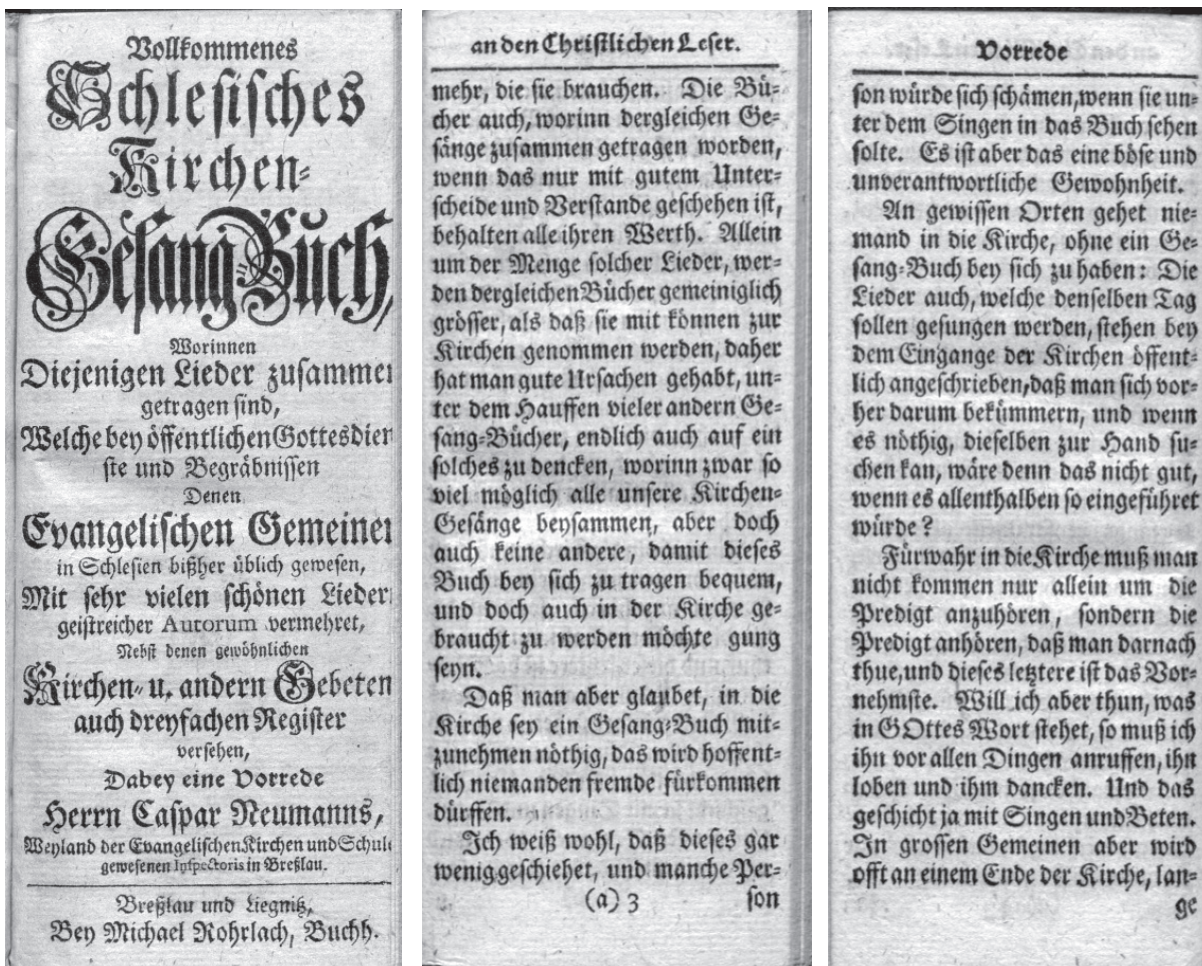
¹⁵ J. Giel, *Luteranizm na Śląsku w świetle pieśni śląskich protestantów*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 2017, 25, nr 1, s. 141–160.

¹⁶ Por. H. Patzelt, *Der schlesische Pietismus in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts*, „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte” 1985, 64, s. 97–107; C. A. Schimmelpennig, *Zur Geschichte des Pietismus in Schlesien 1707–1740*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens” 1868, 9, z. 2, s. 228.

¹⁷ A. Mańko-Matysiak, *Schlesische Gesangbücher...*, op. cit., s. 228–232.

¹⁸ J. A. Freylinghausen, *Geist-reiches Gesang-Buch*, Halle 1704.

¹⁹ C. Neumann, *Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch*, Breslau-Lignitz 1704.

Il. 3. Caspar Neumann, *Vollkommenes Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch*, Breslau-Liegnitz: Michael Rohrlach, Buchh. 1730, przedmowa z 1703 roku.

ŚWIADOME ZAPOMNIENIE I DYNAMIKA W PIELĘGNOWANIU TRADYCJI

W przedmowie do *Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch* (później również w *Vollkommenes Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch*), datowanej na 1 października 1703 roku, Neumann zwrócił uwagę nie tylko na kwestie praktyczne swojej publikacji, mające na celu ożywienie śpiewu parafialnego, lecz także na konieczność zebrania w jednym tomie pieśni realnie obecnych w praktyce liturgicznej wspólnot luterańskich na Śląsku (Il. 3)²⁰.

²⁰ Jak zwraca uwagę Mańko-Matysiak, przedmowa jest z 1703 roku, ale śpiewnik ukazał się w 1704 roku, korygując tym samym datę podaną w publikacji Büchnera, por. A. Büchner, *Das Kirchenlied in*

Jak podkreślił Neumann w przedmowie do śpiewnika, pieśni kościelne ze Śląska zebrane zostały nie na mocy jakiegoś instytucjonalnego zarządzenia, czy też instrukcji albo uzgodnień między kościołami protestanckimi na Śląsku, lecz wybór ten był inicjatywą prywatną o chrześcijańskich intencjach. Śpiewnik miał zebrać pieśni śpiewane w kościołach tego regionu: podczas nabożeństw, w niedziele i święta, modlitw porannych i wieczornych, pogrzebów. Dodał jednak, że nie jest to zbiór kompletny. Neumann zauważył zmniejszanie się zaangażowania wiernych w śpiew, co w jego ocenie groziło osłabieniem form żywej

Schlesien und der Oberlausitz (w serii „Das Evangelische Schlesien”), t. 6, cz. 1, hrsg. G. Hultsch, Düsseldorf 1971, s. 228–230; A. Mańko-Matysiak, *Schlesische Gesangbücher...*, op. cit., s. 233–234, 397.

obecności treści religijnych w działaniach wspólnoty parafialnej. Uważał, że wprowadzanie w życie codzienne prawd Słowa Bożego nie powinno ograniczać się do biernego słuchania kazania, lecz obejmować także czynne uczestnictwo w śpiewie i modlitwie²¹. Z tego względu można interpretować jego podejście jako podkreślające znaczenie świadomej praktyki liturgicznej, w której pamięć nie tyle jest „nośnikiem przeszłości”, ile strukturą i metodą działania w czasie teraźniejszym²². Miało to ponadto osadzenie w praktyce obecnej jeszcze w tym czasie w śląskich parafiach, gdyż śpiew wiernych w kościele odbywał się z pamięci. Jak Neumann zaznaczył w przedmowie do śpiewnika:

Księgi, w których podobne pieśni zostały zebrane, zachowują swoją wartość, o ile tylko zostały opracowane z odpowiednim rozeznaniem i zrozumieniem. Jednak ze względu na obfitość takich pieśni, tego rodzaju śpiewniki stają się zwykle tak obszerne, że nie da się ich zabierać ze sobą do kościoła. Dlatego też istniały dobre powody, by spośród wielu innych śpiewników pomyśleć wreszcie o takim, który – na tyle na ile to możliwe – zawierałby wszystkie nasze pieśni kościelne, ale tylko takie, by książka ta była wygodna do noszenia przy sobie, a jednocześnie mogła być używana także w kościele. To, że zabieranie śpiewnika do kościoła należałoby uważać za rzecz oczywistą, miejmy nadzieję, nie wyda się nikomu czymś dziwnym. Wiem dobrze, że dzieje się to bardzo rzadko, a niektórzy wręcz wstydziłiby się, gdyby mieli podczas śpiewu zaglądać do książki. Tymczasem [potępienie zagładania do książki podczas śpiewu w kościele – dopisek GJ] jest złym i nieodpowiedzialnym zwyczajem. W niektórych miejscowościach nikt nie udaje się do kościoła bez śpiewnika przy sobie, a pieśni, które mają być danego dnia śpiewane, są wypisane publicznie przy wejściu do kościoła, by można było zawnoczu sę nimi zainteresować i jeśli trzeba,

odnaleźć je w książce. Czyż nie byłoby dobrze, gdyby taki zwyczaj wprowadzono wszędzie?²³.

W tym fragmencie Neumann zwraca uwagę na dwie istotne przeszkody w utrzymaniu żywej tradycji pieśniarskiej: z jednej strony – na proces kulturowego zapomnienia wynikający z braku odpowiednich narzędzi (podręcznych śpiewników), z drugiej – na społeczny wstyd przed aktywnym uczestnictwem w śpiewie z książką w ręce. Oba te czynniki wpływały nie tylko na indywidualne postawy, lecz także na kondycję pamięci wspólnotowej. W kwestii pieśni, które danego dnia miały być śpiewane i wypisywano je publicznie przy wejściu do kościoła, najprawdopodobniej Neumann miał na myśli gdański kościół Mariacki i inicjatywę Joachima Samuela Weickhmanna (1662–1736) – gdańskiego teologa i pastora, rektora uniwersytetu w Wittenberdze, autora pieśni kościelnych i żałobnych, który wprowadził umieszczanie numerów śpiewanych pieśni na tablicy²⁴. Celem Neumanna nie było zatem wyłącznie zachowanie pieśni i oczekiwanie, aby je wszystkie za wszelką cenę spamiętać w imię podtrzymywania tradycji, lecz wytworzenie przestrzeni dla ich „życia w teraźniejszości” poprzez świadome, funkcjonalne zapomnienie. Redakcja jego śpiewnika pełniła zatem rolę filtra kulturowego, porządkującego pamięć kościelno-litur-

²³ C. Neumann, *Vollkommenes Schlesisches...*, op. cit., s. (a) 3–(a) 3 verso: „[...] Die Bücher auch, worinn dergleichen Gesänge zusammen getragen worden, wenn das nur mit gutem Unterschiede und Verstande geschehen ist, behalten alle ihren Werth. Allein um der Menge solcher Lieder, werden dergleichen Bücher gemeinlich größer, als daß sie mit können zur Kirchen genommen werden, daher hat man gute Ursach gehabt, unter dem Hauffen vieler andern Gesang-Bücher, endlich auch auf ein solches zu denken, worinn zwar so viel möglich alle unsere Kirchengesänge beysammen, aber doch auch keine andere, damit dieses Buch bey sich zu tragen bequem, und doch auch in der Kirche gebraucht zu werden möchte gung seyn. Daß man aber glaubet, in die Kirche sey ein Gesang-Buch mitzunehmen nöthig, das wird hoffentlich niemanden fremde fürkommen dürffen. Ich weiß wohl, daß dieses gar wenig geschiehet, und manche Person würde sich schämen, wenn sie unter dem Singen in das Buch sehen sollte. Es ist aber das eine böse und unverantwortliche Gewohnheit. An gewissen Orten gehet niemand in die Kirche, ohne ein Gesang-Buch bey sich zu haben: Die Lieder auch, welche denselben Tag sollen gesungen werden, stehen bey dem Eingange der Kirchen öffentlich angeschrieben, daß man sich vorher darum bekümmere, und wenn es nöthig, dieselben zur Hand suchen kan, wäre denn das nicht gut, wenn es allenthalben so eingeführt würde?”

²⁴ D. Janus, *Weickhmann Joachim, pastor kościoła NMP*, w: *Gedanopedia*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=WEICKHMANN_JOACHIM,_pastor_ko%C5%9Bcio%C5%82a_NMP, red. B. Śliwiński, Gdańsk (dostęp: 10.07. 2025).

²¹ C. Neumann, *Vollkommenes Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch*, Breslau–Liegnitz: [1704], przedruk z 1730, wstęp, s. (a) 2verso.

²² Można to spostrzeżenie rozumieć szerzej, w duchu refleksji nad typami i strategiami zapomnienia, por. P. Connerton, *Seven Types of Forgetting*, „Memory Studies” 2008, 1, nr 1, s. 59–71; idem, *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. i red. M. Napiórkowski, Warszawa 2012; A. Assmann, *Pięć strategii wypierania ze świadomości*, tłum. A. Pełka, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 333–350; idem, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. i posłowie M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013.

giczną i wspólnotową, ale nie przez jej mechaniczne ciągle utrwalanie, lecz przez aktywną i świadomą selekcję, wręcz „odciążenie zbiorowej pamięci”. Potwierdzeniem tego mogą być słowa Neumanna ze wstępu do pierwszego wydania jego śpiewnika: „[...] Moi chrześcijanie! Strzeżcie się, abyście nie mieli w waszej wspólnocie zbyt wielu dobrych pieśni i nie twórcie nowych; lecz trzymajcie się raczej starych, nawet jeśli macie ich niewiele; albo śpiewajcie tymczasem tylko psalmy Dawida”²⁵. Ten fragment, zwłaszcza końcowy o psalmach, wyraźnie nawiązuje do postulatów znanych z kręgu kalwińskiego, które kładły nacisk na ograniczanie repertuaru pieśni i uprzywilejowanie psalmów. W przypadku Neumanna mamy jednak do czynienia raczej z praktycznym postulatem uporządkowania i dyscypliny śpiewu we wspólnocie luterańskiej niż z pełnym przejęciem kalwińskiego ideału. Wynika z tego ponadto, że Neumann zauważył problem braku zaangażowania się wiernych w śpiew, który traktował jako podstawową formę czynnego wprowadzania Słowa Bożego w życie.

Reformy w zakresie doboru repertuaru pieśni stały się jego strategią na wzmocnienie wiernych w duchu ortodoksji luterańskiej. Przygotowany przez niego śpiewnik miał poręczny format (8 x 15 cm) i początkowo zawierał repertuar zaledwie 183 pieśni znanych lokalnie na Śląsku. Neumann zauważył też, że wskazywanie autorstwa kompozycji wzmacnia w wiernych identyfikację z pieśniami²⁶. Skoro jednak jego nastawienie do ruchów pietystycznych było sceptyczne, musiał wykazać się znajomością repertuaru, aby w jego śpiewniku znalazły się odpowiednio wyselekcjonowane przykłady kompozycji pochodzących spoza kręgu pietystycznego. Arno Büchner wymienił listę poetów, kompozytorów i redaktorów lub drukarzy śpiewników religijnych, którzy związani byli ze Śląskiem tymczasowo bądź przez dłuższy czas²⁷. W poniższej tabeli

uwzględnieni zostali poeci: związani z kręgiem pietystów (w tym prekursorzy pietyzmu) i poeci z kręgu luterańskiej ortodoksji, a także kompozytorzy (oraz redaktorzy i wydawcy śpiewników), którzy pochodzili i/lub związani byli w jakimś okresie swojego życia ze Śląskiem w okresie do ok. końca XVIII wieku, wraz z krótkimi podstawowymi informacjami pozwalającymi na powiązanie osoby z miejscem i/lub kontekstem jej funkcjonowania w społeczeństwie (Tab. 1).

Z poniższej tabeli wynika, że ruch pietystyczny znalazł bardzo podatny grunt do rozwoju na Śląsku, a w szczególności na Dolnym Śląsku. Poza Wrocławiem były to regiony brzesko-oleśnicki, bolesławiecko-legnicko-jeleniogórski, na pograniczach śląsko-górnołużyckim i śląsko-wielkopolskim oraz na Śląsku opolsko-cieszyńskim. Te same wzory melodyczne często powielano do różnych tekstów, zarówno pietystycznych, jak i luterańskich, zatem liczba kompozytorów i redaktorów śpiewników jest znacznie niższa od pozostałych. Jedynie Johanna Schefflera (Angelusa Silesiusa) można wskazać jako osobę, która tworzyła nie tylko mistyczną poezję, ale i melodie z zachowanymi zapisami muzycznymi. Dzięki powiązaniu wszystkich tych postaci możliwe jest stworzenie rodzaju kulturowej mapy, na której wyraźnie widać, gdzie rozprzestrzeniały się idee pietystyczne, a gdzie utrzymywana była tradycja ortodoksji luterańskiej. Pojawiają się na niej również osoby związane z kręgiem katolickim, co widać np. w działalności ks. Johanna Leisentritta czy benedyktyna o. Davida Gregora Cornera. Neumann w swoim śpiewniku uwzględnił 71 poetów pieśni (w tym również wybranych twórców melodii), wśród których tylko część wymieniona jest w powyższym spisie Büchnera (Tab. 1). Najliczniej reprezentowani są autorzy z okresu reformacji – 70 pieśni, z czego:

- Marcin Luter – 33 pieśni,
- Michael Weisse – 13,
- Nikolaus Hermann – 8.

Z okresu kontrreformacji pochodzą 53 pieśni, w tym:

- Bartholomäus Ringwald – 6,
- Martin Moller – 3,

po 1 utworze: Martin Behm, Valerius Herberger. Z czasów wojny trzydziestoletniej pochodzi 60 pieśni, m.in.:

- Johann Heermann – 13,
- Johann Rist – 6,

²⁵ C. Neumann, *Schlesisches Kirchen...*, op. cit., s.): (5verso: „[...] Meine Christen! hütet euch daß ihr ja nicht zu viel gute Lieder in eurer Gemeine bekommt und macht euch keine neue; sondern lasset es fein bey den alten bleiben ob ihr gleich derselben noch so wenig habt; oder singet unter dessen nur allein die Psalmen Davids [...]”;

A. Mańko-Matysiak, *Schlesische Gesangbücher...*, op. cit., s. 232-234.

²⁶ Ch.-E. Schott, *Caspar Neumanns (1648-1715) Programm zur Verbesserung des Gemeindegesangs in Schlesien*, „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte” 2002, 81, s. 111-122.

²⁷ A. Büchner, *Das Kirchenlied in Schlesien...*, op. cit. Informacje podane przez Büchnera zostały uzupełnione przez autora niniejszego artykułu.

Tab. 1 Lista poetów (pietystów i ortodoksji luterkańskiej) oraz kompozytorów (w tym redaktorów i drukarzy śpiewników) związanych ze Śląskiem w oparciu o publikację A. Büchnera i uzupełniona o dodatkowe informacje biograficzne

L.p.	Nazwisko i imię	Poeci		Kompozytorzy oraz redaktorzy i drukarze	Uwagi
		pietyzmu	ortodoksji luterkańskiej		
1.	Adolph, Gottlob (1685–1745)	X			pastor kościoła Łaski w Jeleniej Górze
2.	Apelles von Löwenstern, Matthäus (1594–1648)			X	kompozytor, autor pieśni religijnych, urodzony w Prudniku, nauczyciel i kantor w Głubczycach, związany z dworem książąt oleśnickich w Bierutowie, radca cesarski Księstwa Wrocławskiego
3.	Assig, Hans von (1650–1694)		X		prawnik w Wrocławiu w służbie elektora brandenburskiego
4.	Aßmann von Abschatz, Hans (1646–1699)		X		syndyk w służbie Księstwa Legnicko-Brzesko- -Wołoskiego
5.	Basch, Sigismund (1700–1771)	X			z Dobroszyc k. Oleśnicy, nadinspektor generalny w Weimarze, nauczyciel młodego hr. Promnitz na Żarach, pastor w Krzystkowie (część Nowogrodu Bobrzańskiego), opublikował prace z zakresu interpretacji Nowego Testamentu
6.	Besler, Samuel (1574–1625)			X	z Brzegu, kompozytor, dyrektor połączonych szkół św. Ducha i św. Bernardyna we Wrocławiu, tam też kantor, znany z pieśni religijnych i twórczości pasyjnej
7.	Bogatzky, Karl Heinrich von (1690–1774)	X			pochodził z Jankowej Żagańskiej, studiował we Wrocławiu, Jenie i Halle, miał siostrę we Wrocławiu; był duchowym doradcą na pietystycznych dworach książęcych
8.	Burg, Johann Friedrich (1689–1766)		X		inspektor kościołów protestanckich we Wrocławiu w okresie przejścia Śląska przez Prusy, autor śpiewnika wrocławskiego
9.	Corner, David Gregor (1587–1648)			X	z Jeleniej Góry, absolwent szkół we Wrocławiu, praskiego Clementinum, uniwersytetu w Wiedniu, mnich-benedyktyn, opat klasztoru w Göttweig, autor jednego z najważniejszych śpiewników XVII wieku zawierającego 422 pieśni, w tym katolickie i protestanckie (<i>Groß-katholich Gesangbuch</i> , Nürnberg 1625)
10.	Crüger, Johann (1598–1662)			X	znany najbardziej ze zbioru <i>Praxis pietatis melica</i> (Berlin 1647) i melodii do tekstów Johanna Heermanna (m.in. <i>Devoti Musica Cordis</i> , Wrocław 1630), czasowo przebywał w Żarach i Wrocławiu
11.	Czepko, Daniel (1605–1660)	X			ur. w Koskowicach k. Legnicy, zm. w Wołowie, uczeń szkoły łacińskiej w Świdnicy, studiował w Lipsku, Francji i Włoszech, nauczyciel domowy w Dobrosławicach k. Kędzierzyna-Koźła, pochowany w kościele Pokoju w Świdnicy; prawnik w służbie Księstwa Legnicko-Brzesko- -Wołoskiego

12.	David, Christian (1691–1751)				współzałożyciel Herrnhut pochodzący z Moraw
13.	Denicke, David (1603–1680)		X		z Zittau, radca konsystorza (<i>Konsistorialrat</i>) w Hanowerze
14.	Dyon, Adam (zm. 1531/1534)			X	drukarz, związany z Norymbergą i Wrocławiem, wydawca pierwszego protestanckiego śpiewnika na Śląsku <i>Eyn geseng Buchlien Geystlicher gesenge Psalmen</i> (Breslau 1525) zawierającego 38 pieśni z zapisem nutowym
15.	Edelmann, Gottfried (1660–1727)	X			główny pastor w Lubaniu
16.	Franck, Melchior (ok. 1579/1580–1639)			X	z Zittau, kompozytor, autor wielu pieśni ewangelickich, ale i tekstu bożonarodzeniowej pieśni <i>O Tannenbaum</i> . Związany z Augsburgiem, Norymbergą i dworem w Coburgu; uczeń Hansa Leo Haßlera
17.	Frankenberg, Abraham von (1593–1652)	X			ur. w Bystrem k. Oleśnicy, uczeń gimnazjum brzeskiego, studiował na uniwersytecie w Lipsku, Wittenberdze, Jenie, od 1641 r. przebywał we Wrocławiu; matematyk, lekarz, poeta, gnostyk, miłośnik twórczości Jakoba Böhme-go, zaprzyjaźniony z Johannem Schefflerem; interesował się alchemią, hiszpańskim kwietyzmem, pansofią, średniowiecznym mistycyzmem i kabałą, członek śląskich różokrzyżowców, od 1652 w Bystrem działał Zakon Trupiej Czaszki.
18.	Geusau, Johanna von (1659–1718)	X			baronówna von Rhediger, pochodząca z Księstwa Oleśnickiego, kilka jej pieśni stało się znanych, gdyż pojawiły się w drugiej części śpiewnika <i>Geist=reichen Gesang=Buchs</i> (Halle 1704) J. A. Freylinghausena, związana z dworem hrabiów Reuß w Bad Köstritz
19.	Gräser, Johann Friedrich (1757c–1796)			X	organista we Wrocławiu
20.	Gregor, Christian (1723–1801)	X		X	ur. w Przerzeczynie Zdroju k. Niemczy, kompozytor, redaktor pieśni Zinzendorfa i śpiewników braci morawskich (protestanckich pietystów), był muzycznym liderem tej wspólnoty określanym jako hebrajski (biblijny) Asaf
21.	Grosser, Samuel (1664–1736)		X		rektor gimnazjum w Görlitz
22.	Grünwald, Martin (1664–1716)		X		pastor w Zittau
23.	Gude, Friedrich (1669–1753)	X			główny pastor w Lubaniu
24.	Hammerschmidt, Andreas (1611/1612–1675)			X	kantor w Zittau, kompozytor i organista, jest jednym z głównych kompozytorów wczesnobarokowej ewangelickiej pieśni religijnej w Niemczech, tworzył również motety, mądrygały religijne, kantaty

25.	Herrmann, Zacharias (1643–1716)	X			pastor w Lesznie, <i>Generalsenior</i> kościołów luteranckich w Wielkopolsce
26.	Hiller, Johann Adam (1728–1804)			X	z Osieka Łużyckiego k. Zgorzelca, kantor kościoła św. Tomasza w Lipsku, kapelmistrz lipskiej orkiestry Gewandhausu, organizator koncertów abonamentowych w Lipsku i <i>Concerts spirituels</i> , dyrektor muzyczny miasta Wrocławia, pisał muzykę do singspieli, kantat i pieśni religijnych
27.	Hoffmann Gottfried (1658–1712)		X		rektor gimnazjum w Zittau
28.	Hoffmann von Hoffmannswaldau, Christian (1617–1679)		X		pochodzący z Wrocławia, związany z nurtem poezji dworskiej i marnościowej, tłumacz dzieł G.B. Guariniego (<i>Il Pastor fido</i> jako <i>Der Getreue Schäfer</i>), pełnił funkcje miejskie we Wrocławiu (sędzia, senator, przewodniczący rady miejskiej), był również dyplomatą
29.	Hubrig, Jeremias (1690–1775)	X			„Katecheta” w Pobiednej na Górnych Łużycach, k. Mirska
30.	Jahn, Martin (ok. 1620–ok. 1682)			X	muzyk w protestanckich kościołach w Ścinawie Małej k. Korfantowa, Żarach, kantor w Żaganiu i Oławie, znany z cyklu 50 pieśni pasyjnych <i>Passionale melicum</i> (1652/1663) w układzie 4-głosowym, które przeznaczone były do użytku domowego
31.	Joseph, Georg (aktywny w l. 1657–1668)	X		X	muzyk dworskiej kapeli biskupa wrocławskiego, Sebastiana von Rostocka (1607–1671), autor melodii w pieśniach Angelusa Silesiusa
32.	Ketzler, Jeremias (1701–1745)		X		pastor w Jeleniej Górze
33.	Kinner, Samuel (1603–1668)	X			urodzony we Wrocławiu, służył na dworze księcia legnicko-brzeskiego jako nadworny radca lekarski, znany z pieśni <i>Herr Jesu Christ, du hast bereit</i> (Lipsk 1638)
34.	Kleiner, Gottfried (1691–1767)		X		pastor w Świebodzicach na Śląsku
35.	Klesel, Abraham (1635–1702)	X			związany ze Wschową, Wrocławiem (gimnazjum elżbietzańskie), Królewcem (uniwersytet), Olbrachcicami, k. Wschowy, Siedlcami, Starymi Drzewcami w Polsce, Legnicą (święcenia) i patronatem Hansa Georga von Nostitza. Pastor w kościele ewangelickim pw. Świętego Ducha, tzw. kościele Pokoju w Jaworze.
36.	Knorr von Rosenroth, Christian (1636–1689)	X		X	ur. w Starej Rudnej k. Lubina, związany ze Wschową, Szczecinem i Lipskiem (uniwersytet). W Holandii związał się ze środowiskiem menonitów, zainteresował się teozofią, żydowską kabałą. Był erudytą, muzykiem i radcą dworu Pfalzgraфа w Sulzbach (Bawaria), znany z pieśni <i>Morgenglanz der Ewigkeit</i> [<i>Jutrzenka wieczności</i>].

37.	Krause, Jonathan (1701–1762)		X		superintendent w Legnicy
38.	Kuhlmann, Quirinus (1651–1689)		X		religijny wizjoner (<i>Schwarmgeist</i>), skazany na spalenie na stosie w Moskwie
39.	Kunth, Johann Sigismund (1700–1779)	X			z Legnicy, pastor w Pölzig, Bröckau i Lewinie Brzeskim, jego pieśń <i>Es ist noch eine Ruh vorhanden</i> powstała prawdopodobnie w drodze na Śląsk ok. 1725/1732
40.	Leisentritt, Johann (1529–1586)			X	ksiądz rzymskokatolicki, związany z Krakowem i Görlitz, dziekan kolegiaty św. Piotra w Budziszynie, znany ze śpiewnika <i>Geistliche Lieder und Psalmen der Alten Apostolischer recht und warglaubiger Christlicher Kirchen</i> z 1567, zawierającego 250 hymnów ze 181 melodiami, w tym wiele ze źródeł protestanckich i około 70 nowych
41.	Lessing, Johann Gottfried (1693–1770)		X		pastor w Kamenz na Górnych Łużycach
42.	Mehner, David (1685–1726)	X			protestancki teolog, studiował w Lipsku, rektor w Döbeln, pastor w Zawidowie k. Zgorzelca, redaktor tzw. „Reibersdorfer Gesangbuch”, który ukazał się pod tytułem <i>Evangelischer Psalter von zehn Saiten</i> (Zittau–Leipzig 1726)
43.	Menzter, Johann (1658–1734)	X			ur. w Jahmen k. Görlitz, związany z Budziszynem (gimnazjum) i Wittenbergą (uniwersytet), związany ze środowiskiem braci czeskich i kręgiem tzw. „Drugiej śląskiej poetyckiej szkoły”; pastor w Kemnitz niedaleko Herrnhut, znany z pieśni <i>O dass ich tausend Zungen hätte</i> [O, gdybym miał tysiąc języków] zamieszczonej w śpiewniku Freylinghausena z 1704 r.
44.	Muthmann, Johannes (1685–1747)	X			z Komorzna k. Wołczyna, pastor, znany jako autor pierwszej polskiej książki na Śląsku Cieszyńskim, absolwent Uniwersytetu Lipskiego, archidiakon w Cieszynie
45.	Neumann, Caspar (1648–1715)		X		erudyta, inspektor kościołów luteranckich we Wrocławiu, znany ze statystyki demograficznej we Wrocławiu
46.	Neunherz, Johannes (1653–1737)		X		główny pastor przy kościele Łaski w Jeleniej Górze; przewodniczył uroczystościom poświęcenia tego kościoła
47.	Pfeiffer, Christoph (1689–1758)		X		pastor w Dzieńmorowicach i Stolcu na Śląsku
48.	Reimann, Johann Balthasar (1702–1749)	X		X	ur. we Wrocławiu, zm. w Jeleniej Górze; organista i kompozytor, uczeń m.in. Jacoba Willischa we Wrocławiu i J. S. Bacha w Lipsku, organista w kościele Łaski (<i>Gnadenkirche</i>) w Jeleniej Górze. Znany z wydania dawnych i nowych melodii pieśni ewangelickich (Hirschberg 1747)

49.	Reusner, Esaias st. (zm. po 1656?)			X	muzyk, związany z dworem oleśnickich Po-diebradów w Bierutowie, znany z opracowania zbioru 98 lutniowych intawolacji duchowych pieśni kościelnych i domowych w duchu lute-rańskim (<i>Musicalischer Lust-Garten</i> , Breslau 1645), które zadedykował Radzie Miasta Gdańska
50.	Reusner, Esaias mł. (1636–1679)			X	muzyk, ur. w Lwówku Śl., związany m.in. z Wrocławiem, dworami Piastów Śląskich w Brzegu i elektora brandenburskiego w Ber-linie, kalwińską rodziną Radziwiłłów, znany m.in. ze zbioru lutniowych intawolacji <i>Hun-dert geistliche Melodien evangelischer Lieder</i> (Berlin 1678).
51.	Rothe, Johann Andreas (1688–1758)	X			z Lasowa k. Pieńska, pierwszy pastor osady Herrnhut, przyjaźnił się z pastorem Gottlobem Adolphem. W 1739 roku Rothe przyjął powo-łanie od pietysty hrabiego Promnitz z Żar do Tomisławia k. Bolesławca jako pastor, jest au-torem ok. 35 pieśni
52.	Sartorius, Joachim (ok. 1548–ok. 1600)			X	kantor w Świdnicy
53.	Scheffler, Johann vel. Angelus Silesius (1624–1677)	X		X	mystyk urodzony we Wrocławiu, konwertyta zaangażowany w kontrreformację, prawdopo-dobnie autor melodii do niektórych ze swoich pieśni m.in. w <i>Heilige Seelenlust Oder Geistliche Hirtenlieder</i> (Breslau 1657, 1668, 1697)
54.	Scherffer von Scherf- fensrein, Wenzel (ok. 1603–1674)			X	poeta i kompozytor z Głubczyc, organista w kościele zamkowym na dworze w Brzegu, tłumacz dzieł F. Dedekinda i H. Hugo o bło-gosławionych pragnieniach Boga (Brieg 1662), autor m.in. pieśni pogrzebowych (Brieg 1646)
55.	Schicht, Johann Gottfried (1753–1823)			X	z Bogatynii, kompozytor, związany z Lipskiem (kapelmistrz orkiestry Gewandhausu, kantor kościoła św. Tomasza, akompaniator i skrzy-piek <i>Großes Concert</i> J. A. Hillera, pierwszy dy-rektor Singakademie), autor śpiewnika z 1285 melodiami, z których 190 jest jego autorstwa
56.	Schlipalius, Johann (1719–1764)	X			pochodzący z Oleśnicy, proboszcz w Dreźnie
57.	Schmolck, Benjamin (1672–1737)		X		główny pastor (<i>Oberpfarrer</i>) w kościele Pokoju w Świdnicy, najpłodniejszy twórca pieśni reli-gijnych na Śląsku
58.	Schwedler, Johann Christoph (1672–1730)	X			ur. w Krobicy k. Lwówka Śląskiego, studio-wał na uniwersytecie w Lipsku, kaznodzieja w duchu pietystycznym w kościele w Wieży k. Gryfowa Śląskiego, potem w Nieder Wiesa na Górnych Łużycach, napisał ponad 460 pie-śni, zaprzyjaźniony m.in. z N. L. von Zinzen-dorfem i J. Mentzerem.

59.	Schweinitz, Hans Christoph von (1645-1722)	X			starszy krajowy (<i>Landesältester</i>) w Görlitz
60.	Senitz, Elisabeth von (1629-1679)	X			zaliczana do grona uczonych dam
61.	Teschner, Melchior (1584-1635)			X	pastor w Przyczynie Górnej k. Wschowy, znany jako melodysta protestanckich hymnów pastora ze Wschowy Valeriusa Herbergera
62.	Titius, Christoph (1641-1703)	X			pochodził z Wilkowa k. Namysłowa, uczeń gimnazjum magdaleńskiego we Wrocławiu, znany jako naczelny pastor i inspektor szkół w Hersbrucku k. Norymbergii
63.	Tollmann, Gottfried (1680-1766)		X		pastor w Leuba k. Görlitz
64.	Triller, Valentin (ok. 1493-1573)			X	wiejski pastor w Pątnowie na Śląsku i autor pionierskiego śląskiego śpiewniczka (<i>Schlesisch Singbüchlein</i>) z 1555 r.
65.	Weiß, Michael (ok. 1488-1534)			X	autor nowego śpiewniczka braci czeskich (<i>Neu Gesangbüchlein der Böhmischen Brüder</i>) z roku 1531
66.	Weise, Christian vel. Orontes (1642-1708)		X		rektor gimnazjum w Zittau, nauczyciel Johana Christopha Schmidta, znany z podręcznika <i>Der kluge Hofmeister</i> (1675) dotyczącego metodyki nauczania historii
67.	Wiedemann, Michael (1659-1719)		X		członek kolegium kaznodziejskiego przy kościele klasztornym w Lipsku, związany z Görlitz, Legnicą i Stolbergiem, poprzednik Benjamina Schmolcka w Świdnicy
68.	Wimmer, Gabriel (1671-1745)		X		z Żagania, pastor w Altenmörbitz k. Lipska
69.	Woltersdorf, Ernst Gottlieb (1725-1761)	X			pietystyczny pastor w Bolesławcu, założył tam sierociniec
70.	Zeutschner, Tobias (1621-1675)			X	związany z dworem w Bierutowie, organista w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, autor wielu dzieł wydawanych m.in. we Wrocławiu i Brzegu
71.	Zinzendorf, Christian Renatus Graf von (1727-1752)	X			syn Nikolausa, charyzmatyczny lider niektórych wspólnot <i>Brüdergemeine</i> , duchowo wspierający środowiska braci morawskich i pietyzmu na Śląsku, w tym m.in. w Piławie Górnej k. Dzierżoniowa, Godnowie k. Bolesławca i Pawłowiczkach k. Kędzierzyna-Koźła
72.	Zinzendorf, Nikolaus Ludwig Graf von (1700-1760)	X			założyciel Wspólnoty Braci (<i>Brüdergemeine</i>), odnowiciel tradycji morawskich braci. Po ogłoszeniu przez Fryderyka Wielkiego tolerancji religijnej na Śląsku w Piławie Górnej powstała osada braci morawskich ufundowana przez pietystę Ernsta Juliusa von Seidlitza, którego duchowo wspierał Zinzendorf; podobnie w Godnowie ze wsparciem hrabiego von Falkenheyn. W kontakcie m.in. z Johannem Adamem Steinmetzem - pietystą-pastorem m.in. w Ciepłowodach k. Żąbkowic Śląskich i Cieszynie

- Matthäus Apelles von Löwenstern – 5,
- Paul Gerhardt – tylko 4 pieśni²⁸.

Lista ta pokazuje, że Neumann nie zamieścił w śpiewniku żadnej pietystycznej pieśni. Obecność chorałów Gerhardta – ortodoksyjnego luteranina, którego twórczość inspirowała później środowiska pietystyczne – można wiązać z rozwojem muzycznej twórczości pietystów²⁹. W kolejnych wydaniach śpiewnik Caspara Neumanna stopniowo się rozrastał, nie tracąc jednak swojej pierwotnej, liturgiczno-katechetycznej organizacji, inspirowanej m.in. *Małym katechizmem* Marcina Lutra. Neumannowska inicjatywa stworzenia pierwszego zunifikowanego śpiewnika dla całego Śląska spotkała się najwyraźniej z szeroką akceptacją, czego dowodzą jego kolejne edycje, w których starano się utrzymać zasadę wykluczania repertuaru pietystycznego. W wydaniu z 1711 roku znalazły się już 522 pieśni, w tym zwiększona liczba utworów autorów związanych ze Śląskiem: Caspara Neumanna (26 pieśni, po raz pierwszy wskazane z jego autorstwem), Johanna Heermanna (20) oraz Matthäusa Appellesa von Löwensterna (8). W oparciu o ten rozrastający się zbiór ukształtował się model śląskiego śpiewnika terytorialnego, który zyskał popularność w całym regionie. Powstawały jego wznowienia, jak np. edycja świdnicka z 1727 roku (obejmująca 510 pieśni), jak również wersje zmodyfikowane – redukcyjne, jak w przypadku śpiewnika jaworskiego (1709: 405 pieśni) i oleśnickiego (1716: 308 pieśni), oraz rozszerzone,

²⁸ A. Mańko-Matysiak, *Schlesische Gesangbücher...*, op. cit., s. 235.

²⁹ Tendencje włączania do śpiewników kompozycji, w których autorzy-kompilatorzy odwoływali się zarówno do perspektyw ortodoksji luteranńskiej (pieśni M. Lutra), idei kalwińskich (pieśni A. Lobwassera), jak i do pietystów (chorały P. Gerhardta, ale i kompozycje pochodzące z kręgu katolickich mistyków, np. Johanna Schefflera) można odnaleźć w zbiorach regionów ościennych względem Śląska, m.in. w *Hundert geistliche Melodien evangelischer Lieder* (Berlin, 1678) autorstwa E. Reusnera mł., czy w rękopiśmiennym kancjona-le z 1685 r. *Himmlischer Engel-Schall* Nikolausa Simonidesa z Felki, zachowanym w grupie niemieckich kancjonałów protestanckich na Spiszu, który wykazuje związki repertuarowe z regionem słowacko-węgierskim, ale i śląsko-saksońskim. Neumann w swoim śpiewniku, mimo tych kilku pieśni Gerhardta, wydaje się zatem mimo wszystko dość powściągliwy i ostrożny w doborze repertuaru. Por. G. D. Beckman, *The Sacred Lute: Intabulated Chorales from Luther's Age to the Beginnings of Pietism*, dysertacja, University of Texas, Austin 2007, s. 85; P. Ruščin, *Die Kirchenlieder aus dem handschriftlichen Gesangbuch „Himmlischer Engel-Schall“ (1685) von Nicolaus Simonides*, w: *The Musical Sources of Spiš / Zips and Central Europe*, ed. J. Petőczová, Bratislava 2018, s. 60–95.

m.in. o pieśni Benamina Schmolcka w strzegomskich wydaniach³⁰. Z kolei w edycji z 1730 roku umieszczonych zostało 735 pieśni. Znajdują się tam utwory autorstwa m.in. Marcina Lutra (Eisleben, Wittenberga)³¹, Johanna Heermanna (Chobienia), Benamina Schmolcka (Świdnica), Samuela Kinnera (Brzeg), Matthäusa Appellesa von Löwensterna (Bierutów, Wrocław), Johanna Christopha Männlinga (Wrocław, Kluczbork, Stargard), Paula Gerharda (Berlin, Lubin), Samuela Rodigasta (Jena, Berlin), Joachima Weickhanna (Gdańsk) – autorów aktywnych głównie na Śląsku, ale i w środowiskach luteranckich spoza tego regionu, których pieśni należały, zdaniem Neumanna, do najbardziej znanych przez wiernych protestanckich kościołów Wrocławia³². Działania pietystów z czasem nasilały się i powstawało coraz więcej wspólnot o takim charakterze na Śląsku, czemu sprzyjała również bliska współpraca z Kościołem Braci Morawskich.

Pietyzm w łonie Kościoła ewangelickiego można postrzegać jako formę pośrednią między rygorystycznym, dogmatycznym luteranizmem a katolicyzmem, który wykazywał większą otwartość na doświadczenia mistyczne³³. W tym kontekście zarówno pietyzm, jak i mistyka, jako przejawy duchowości o charakterze supranaturalnym, stanowią z jednej strony etap przejściowy pomiędzy ortodoksją luterancką a katolicką pobożnością, z drugiej zaś mogą zostać uznane za charakterystyczny rys duchowości na Śląsku. Widoczna różnorodność kulturowa połączona z ruchami amatorskimi (*Liebhabern*) i tworzącymi się towarzystwami muzycznymi obejmowała też gatunek pieśni. Istotną rolę pełniła w tym kontekście tworzona poezja i literatura pobożnościowa, tzw. *Andachtliteratur*, przeznaczona do prywatnej modlitwy i medytacji (popularna wśród protestantów na Śląsku w XVII–XVIII w., ale i w purytańskich podręcznikach dewocyjnych tłumaczonych z niemieckiego na angielski, z szerokim wykorzystywaniem psalmów³⁴), a także aktywność

³⁰ A. Mańko-Matysiak, *Schlesische Gesangbücher...*, op. cit., s. 235, 238–239.

³¹ W nawiasach podawane są wybrane miejsca działalności poetów.

³² C. Neumann, *Vollkommenes Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch...*, op. cit.

³³ J. Giel, *Luteranizm na Śląsku...*, op. cit., s. 155–156.

³⁴ *A Catalog of British Devotional and Religious Books in German Translation from the Reformation to 1750*, ed. E. C. McKenzie, Berlin–New York 1997.

muzyczna z repertuarem domowo-religijnym. Czynniki te odgrywały znaczącą rolę w duchowym rozwoju wspólnoty, ale i indywidualnie, w prywatnych praktykach kontemplacyjnych. Śląskie śpiewniki i zawarte w nich pieśni, choć nie wprost, stosunkowo szeroko te zagadnienia dokumentują i przechowują.

TWÓRCZOŚĆ POETYCKA CASPARA NEUMANNA I JEGO REFLEKSJA NAD PRZEMIJANIEM

Casparowi Neumannowi przypisywane jest autorstwo 26 pieśni³⁵. Ukazały się one m.in. w dziewiątym wydaniu wrocławskiego zbioru z ok. 1700 roku przeznaczono do muzykowania w kościele i w domu (*Vollständige Kirchen- und Haus-Music*), w śpiewniku Johanna Friedricha Burga z 1746 roku, a także w *Schweidnitzer Gesangbuch* (1749) czy *Hirschberger Gesangbuch* (1752). Są to m.in.:

- *Adam hat im Paradies* [Adam w raju]
- *Auf, mein Herz, des Herren Tag* [Powstań, moje serce, nadszedł dzień Pański]
- *Gottes und Marien Sohn* [Syn Boga i Maryi]
- *Großer Gott, von alten Zeiten* [Wielki Boże od pradawnych czasów]
- *Herr! auf Erden muss ich leiden* [Panie! Na ziemi muszę cierpieć]
- *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* [Najdroższy Boże, kiedy dzień zgonu mojego?]
- *Mein Gott, nun ist es wieder Morgen* [Mój Boże, znów nastał poranek]
- *Nun bricht die finstre Nacht herein* [Nadchodzi ciemna noc].

Szczególnie interesująca z perspektywy muzycznej wydaje się pieśń *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* (Il. 4).

Tekst *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* łączy centralne topoi luteranckiej duchowości eschatologicznej: *memento mori* i *ars moriendi*, a więc świadomość grzechu i gotowość na śmierć, ufność w miłosierdzie Chrystusa³⁶. Odnajdujemy w nim echa biblijnych

psalmów, które akcentują kruchość ludzkiego życia, jak np. „O Panie, mój kres pozwól mi poznać [...] Doprawdy, życie wszystkich ludzi jest marnością. Człowiek jak cień przemija...” (Ps 39, Włg. 38), czy modlitewną prośbę o mądrość wobec przemijania, np. „Naucz nas liczyć dni nasze, abyśmy osiągnęli mądrość serca” (Ps 90, Włg. 89). Pieśń ta nie była wyłącznie utworem włączonym do kancjonału, lecz mogła funkcjonować też w ramach kazań i mów pogrzebowych (tzw. *Leichenpredigt*) oraz jako element słów pociechy (*Tröster*), towarzyszących refleksji o śmierci. Ten profil teologiczny tłumaczy, dlaczego ten sam tekst był włączany w różne praktyki śpiewu, zarówno w kościołach, jak i w ramach praktyk domowych, przy czym melodie podlegały lokalnym adaptacjom, zachowując tę samą funkcję duchową.

W nagłówku nad incipitem (Il. 4) zaznaczono, że melodia do tej pieśni jest taka sama jak w przykładzie wcześniejszym („In voriger Melodie”), czyli *Freu dich sehr, o meine seele* autorstwa Johanna Hermanna von Köben (Chobienia na Śląsku – wieś położona między Ścinawą a Głogowem). W zbiorze *Sammlung von Chorälen und andern zum Cultus gehörigen Compositionen zum Gebrauch in der Kirche zu Erbenhausen*, wydanym jako organowe opracowanie w 1845 roku, pojawia się kompozycja z tekstem „Freu dich sehr, o meine seele” z dopiskiem „Joh. Hermann Pastor z Köben i Schlesien. 1620”³⁷, co najprawdopodobniej wskazuje na ww. kompozycję. Towarzyszy jej też zapis muzyczny (Il. 7). Można tym samym wysunąć przypuszczenie, że prawdopodobnie kompozycja *Liebster Gott, wenn werd ich sterben* C. Neumanna początkowo śpiewana była na tę melodię. Moment przełomowy, lepiej udokumentowany, stanowi publikacja zbioru Daniela Vettera (1657/8–1721) – organisty i kompozytora, urodzonego we Wrocławiu, działającego głównie w Lipsku w kościele pw. św. Mikołaja³⁸. W 1709 i 1713 Vetter wydał zbiór chorałów w prostym opracowaniu na instrumenty klawiszowe pt. *Musicalischer Kirch- und Haus-Ergötzlichkeit*³⁹ z myślą o tzw. *Liebhabern*, czyli do wykonywania zarówno w kościele,

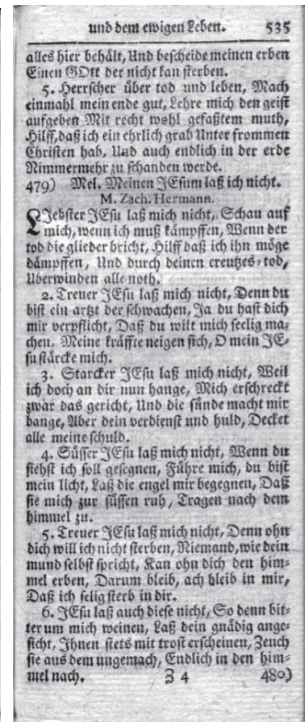
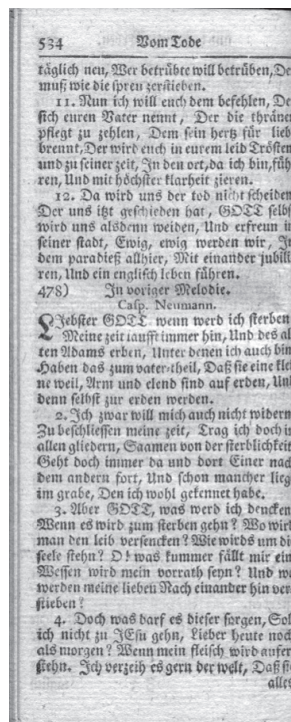
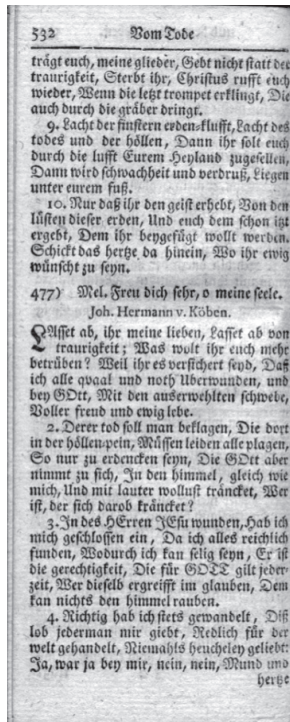
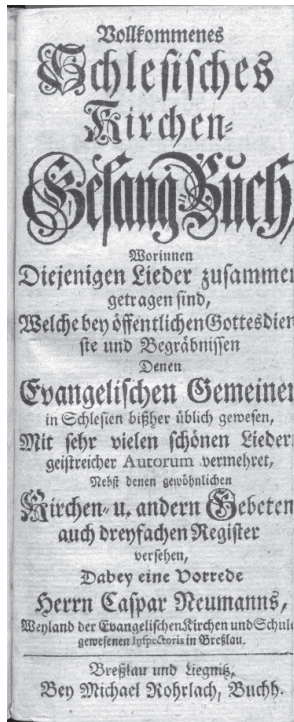
³⁵ A. Mańko-Matysiak, *Schlesische Gesangbücher...*, op. cit., s. 238.

³⁶ N. Bolin, *Sterben ist mein Gewinn* (Phil 1,21): Ein Beitrag zur evangelischen Funeralkomposition der deutschen Sepulkralkultur des Barock 1550–1750, Kassel 1989.

³⁷ D-WRha KSH 71, s. 41. RISM online: <https://rism.online/sources/250007793> (dostęp: 1.07.2025).

³⁸ S. Rose, *Daniel Vetter and the Domestic Keyboard Chorale in Bach's Leipzig*, „Early Music” 2005, 33, nr 1, s. 39–53.

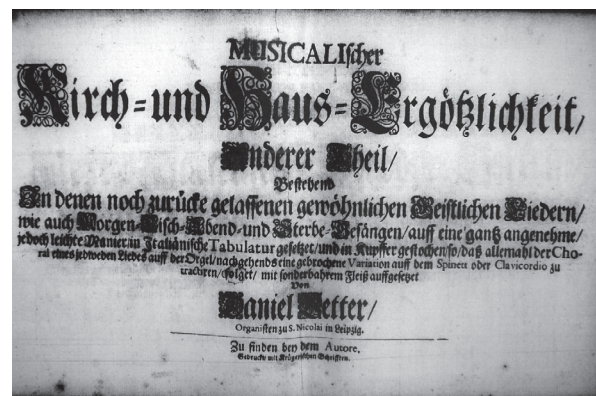
³⁹ L. Hoffmann-Erbrecht, *Vetter, Daniel*, w: *Schlesisches Musiklexikon*, hrsg. L. Hoffmann-Erbrecht, Augsburg 2001, s. 759.

Il. 4. Caspar Neumann, *Liebster Gott, wenn werd ich sterben*, w: *Vollkommenes Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch*, Breslau-Liegnitz 1730, karta tytułowa oraz s. 532, 534–535.

jak i w domu. Taką śpiewnikową formę (w typie śpiewnika J. A. Freylinghausena z 1704 r.⁴⁰) preferowali również pietyści, co może być nieco zaskakujące w kontekście dotychczasowych luterańskich tradycji Lipska. Miasto to okazało się dla Vettera miejscem dłuższego pobytu, gdyż pozostał tam aż do śmierci⁴¹. W wydaniu z 1713 r. zachował się utwór *Liebster Gott wenn werd ich sterben?*, w którym wykorzystany został tekst autorstwa Caspara Neumanna (Il. 5).

Omawiana kompozycja była efektem zamówienia złożonego na pogrzeb innego organisty, kantora, nauczyciela i organizatora życia muzycznego we wrocławskich protestanckich kościołach św. Elżbiety, św. Barbary i św. Bernardyna, Jacoba Willischa (1666–1732). Vetter skrupulatnie zamieścił we wstępie

Il. 5. Strona tytułowa druku autorstwa Daniela Vettera: *Musicalischer Kirch- und Haus-Ergötzlichkeit*, Leipzig 1713, źródło: De Koninklijke Bibliotheek van België (KBR).

informacje o osobach, dzięki którym zbiór z 1713 roku powstał. Wspomniał o wrocławskim pastarze, Casparze Neumannie, a także o wybranych przedstawicielach protestanckiego mieszczaństwa Lipska. Poświęcił im osobne strony wydania, przeznaczone na dedykacje, w formie dotąd zarezerwowanej dla

⁴⁰ S. Rose, *Daniel Vetter...*, op. cit., s. 41–42.

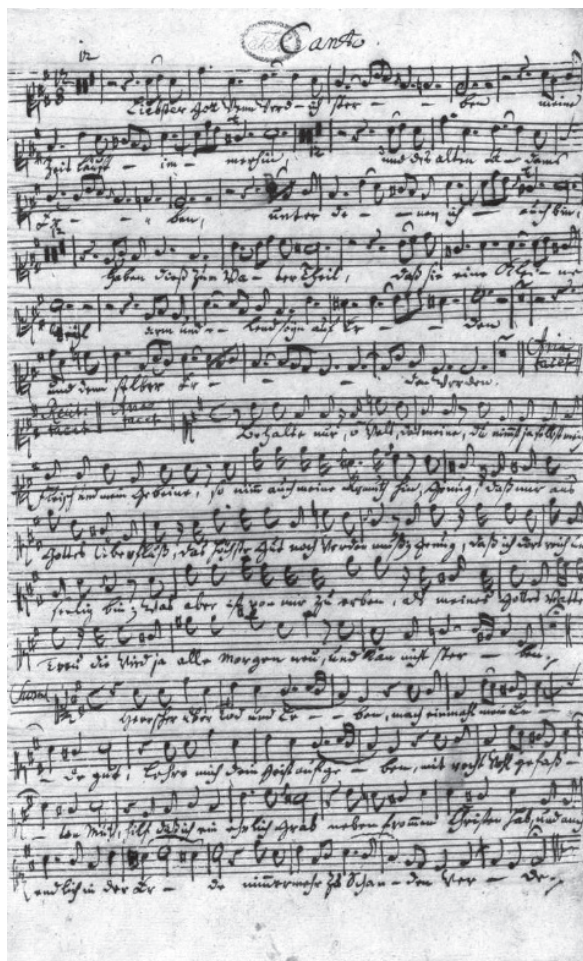
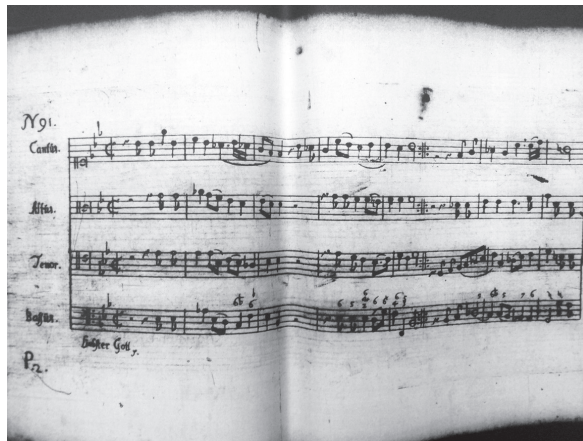
⁴¹ Por. R. L. Marshall, *Vetter, Daniel*, w: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Second Edition*, ed. S. Sadie, t. 26, London 2001, s. 511; M. Märker, *Vetter, Daniel*, w: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik begründet von Friedrich Blume. Zweite, neubearbeitete Ausgabe*, Personenteil 16, Stuttgart 2006, szp. 1525–1526.

królów, cesarzy i książąt–mecenasów⁴². Pokazuje to zatem, jak wysoko ceniona była wówczas pozycja mieszczan w Lipsku – mieście, w którym dużą rolę odgrywał nie tylko handel, ale i środowisko akademickie. W zakresie teologii dominował jednak raczej ortodoksyjny luteranizm. Gdy Johann Sebastian Bach przybył do Lipska w 1723 roku jako kantor kościoła i szkoły św. Tomasza, trafił do miasta o tradycji silnie ortodoksyjnej, z mocno zakorzenioną formą luteranckiej pobożności liturgicznej. Nie może zatem dziwić zmanifestowanie na pierwszych kartach druku Vettera nazwiska cenionego wrocławskiego pastora C. Neumanna, który był orędownikiem tej tradycji. Krótco po swoim przyjeździe do Lipska Bach, tworząc kantatę *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* (BWV 8) opartą na chorale D. Vettera z tekstem C. Neumanna, sięgnął po silne wzorce luteranckiej teologii. Premiera kantaty odbyła się 24 września 1724 r. w 16. niedzielę po św. Trójcy (Il. 6).

Utwór J. S. Bacha pochodzi z jego drugiego rocznika kantat, który pod względem literackim był znacznie bardziej jednolity niż pierwszy rocznik. W zamierzeniu lipskiego kantora każda kantata z tego cyklu miała opierać się na

[...] chorale przeznaczonym na dany okres roku kościelnego, pierwsza i ostatnia zwrotka chorału miały służyć jako początkowa i końcowa część kantaty, zaś zwrotki środkowe miały zostać na różne sposoby sparafrazowane, skrócone i przebudowane tak, by pasowały do struktury poezji madrygalowej używanej w recytatywach i ariach⁴³.

Pieśń *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* z tekstem Neumanna i melodią Vettera została zatem poddana modyfikacjom w kantacie J. S. Bacha. Części II–V libretta kantaty opracowane zostały przez innego, nieznanego autora, być może Andreasa Stübela (emerytowanego prorektora Szkoły świętego Tomasza)⁴⁴, w pozostałej części libretta wykorzystano tekst autorstwa Neumanna. Istotne jest natomiast stwierdzenie, jakich środków użył lipski kantor do oddania artystycznego wyrazu tego tekstu, który kieruje odbiorcą do rozmyślań nad własną śmiercią, ale jednocześnie

Il. 6. Pierwsza strona druku Daniela Vettera: *Musicalischer Kirch- und Haus-Ergötzlichkeit*, Leipzig 1713 (u góry), Johann Sebastian Bach, *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*, BWV 8, głos Canto, Archiwum Bacha w Lipsku, Thomana 8 (na dole).

⁴² S. Rose, *Daniel Vetter...*, op. cit., s. 39–53.

⁴³ Ch. Wolff, *Johann Sebastian Bach: muzyk i uczoney*, tłum. B. Świdarska, Warszawa 2011, s. 333.

⁴⁴ Ibidem, s. 333–335.

zawiera wyraźny sygnał nadziei. Najlepiej oddaje to opis autorstwa Alfreda Dürra:

Wstępny chór przychodzi przed oczy słuchacza wspinałą wizję godziny śmierci. Nośnikami rozwoju własnego tematu w obrębie partii instrumentalnej są dwa oboje miłosne, podkreślające pełną wyrazu melodyką trwożne pytanie o godzinę śmierci, podczas gdy pozostałe instrumenty w naturalistyczny sposób naśladują dźwięk dzwonów za zmarłych: akordy smyczkowe w niskim rejestrze, flet poprzeczny (pierwotnie przewidywany flet dzióbkowy o wysokim rejestrze) krańcowo wysoko. Melodia pieśni wykonywana jest kolejnymi wersami przez sopran, wzmocniony wtórującym rogami, i podbudowany akordową, bądź lekko polifonicznie rozluźnioną partią pozostałych głosów wokalnych. Melodia, skomponowana niegdyś na zamówienie przez Daniela Vettera, lipskiego organistę u św. Mikołaja, na pogrzeb kantora Jacoba Wilisiusa, stała się zapewne zwłaszcza w Lipsku dobrze znana [...]. Jej ekspresyjność, świadectwo powstania pietyzmu w tym czasie, odróżnia ją wyraźnie od pieśni podstawowego zestawu z czasów Lutera i ortodoksji wykorzystywanych przede wszystkim w innych kantatach chorałowych⁴⁵.

Tym samym można stwierdzić, że o ile sam tekst Neumanna został przez niego napisany z myślą o kulturowaniu tradycji luterańskiej ortodoksji, o tyle już muzyczne opracowanie J. S. Bacha, wraz z modyfikacjami tekstu do libretta, przyniosło efekt wyrażenia silnej ekspresji. Jak zauważył Dürr, luterańska koncepcja Neumanna w kompozycji J.S. Bacha przekształciła się w estetyczny obiekt bliski estetycznym ideom pietystów. Działania lipskiego kantora wynikały raczej z chęci odejścia od stylu kompozycji z pierwszego rocznika kantat, w których nie zrealizował w pełni swoich pomysłów. W kantacie z drugiego rocznika posłużył się tekstem i melodią, która dzięki drukowi Vettera była dobrze znana w lipskim środowisku, a Bach poprzez umiejętną instrumentację, harmonię i prowadzenie kontrapunktu, wprowadził wiernych w sferę głębokiego przeżywania Słowa Bożego, realizując to jednak podczas niedzielnych nabożeństw w kościele, a więc ortodoksyjnie „po luterańsku”. Na podkreślenie zasługuje fakt szerokiej recepcji tekstu Neumanna, do którego tworzone różne melodie. Ta

tendencja utrzymywała się jeszcze po śmierci wrocławskiego pastora, zarówno w środowiskach protestanckich, jak i katolickich.

RECEPCJA I WZORY MELODYCZNE PIEŚNI *LIEBSTER GOTT, WENN WERD ICH STERBEN?*

W XVIII i XIX wieku powstało wiele źródeł, które wykorzystują tekst pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* Caspara Neumanna, choć kontekst ich funkcjonowania wydaje się różny. Mimo że w wielu z nich nie umieszczono zapisu nutowego, to najczęściej znajdują się tam określenia wskazujące na korzystanie z melodii funkcjonujących z innymi tekstami. Istnieje też jednak grupa źródeł, które zawierają incipity muzyczne. W tym przypadku bardzo pomocna okazuje się baza międzynarodowego inwentarza źródeł muzycznych RISM. Dzięki niej można wskazać źródła z tekstem pieśni, ale z różnymi wzorami melodycznymi, pokazujące rozprzestrzenianie się nie tylko samego tekstu, ale też przypisanych mu określonych melodii.

Pierwszy wzór melodyczny (Il. 7) dla tekstu *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* został zapożyczony z pieśni *Freu dich sehr, o meine Seele* Johanna Heermanna⁴⁶, który w latach 1611–1638 związany był ze śląską ewangelicką parafią w Chobieni. Rękopis, w którym zachowana jest melodia, był przeznaczony na organy do użytku liturgicznego w ewangelickim kościele w Erbenhausen (Turyngia) w 1845 roku, o czym świadczy nota własnościowa umieszczona na wewnętrznej stronie okładki („Sammlung von Chorälen und andern zum Cultus gehörigen Compositionen zum Gebrauch in der Kirche zu Erbenhausen 1845”). Melodia ta posłużyła do tekstów w co najmniej trzech różnych pieśniach.

Il. 7. Transkrypcja incipitu muzycznego intawolacji organowej pieśni Johanna Heermanna von Köben, *Freu dich sehr, o meine Seele*, Erbenhausen 1845, sygn. D-WRha KSH 71, s. 41.

⁴⁵ A. Dürr, *Kantaty Jana Sebastiana Bacha*, tłum. A. A. Teske, Lublin 2004, s. 460–461.

⁴⁶ RISM online: <https://rism.online/sources/250007793> (dostęp: 1.07.2025).

Konkordancje:

1) Caspar Neumann: *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*, w: *Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch...*, Breslau–Liegnitz 1704, obsada: V. Miejsce powstania: Wrocław;

2) Anonim: *Sei mir tausendmal begrüßet*, sygn. US-CAe Mus 494.40.1794, f. 37v–38r. Datowanie: 1794, 1830, obsada: S+bc. Miejsce powstania: Saalburg–Ebersdorf? (Turyngia) – ośrodek pietystów⁴⁷;

3) *Zion klagt mit Angst und Schmerzen*

– Anonim: sygn. PL-Wn Mus. 2086, s. 73. Datowanie: 1701–1750, obsada: org fig. Miejsce powstania: nieznane, repertuar protestancki⁴⁸;

– Johann Heermann: sygn. D-WRha KSH 70, f. 61v: „N|o 130 Zion klagt mit Angst u. Schmerzen | [right side:] J. Herrmann, 1620”. Datowanie: 1833–1865, obsada: org. Miejsce powstania: Kalten-sundheim (Turyngia)⁴⁹;

– Anonim: sygn. D-WRha Kahla 1, f. 48v. Datowanie: ok. 1822, obsada: org. Proweniencja: Kahla (Turyngia)⁵⁰;

– Friedrich Mergner: sygn. D-WRha 215/7, f. 69r. Datowanie: 1870–1880, obsada: org. Miejsce powstania: prawdopodobnie Heilsbronn (Bawaria, Górna Frankonia)⁵¹.

Drugi wzór melodyczny (Il. 8) dla tego samego tekstu pochodzi z druku Daniela Vettera, przeznaczonego na głos wokalny z towarzyszeniem bc, wydane w Lipsku⁵²:

Il. 8. Transkrypcja incipitu muzycznego intawolacji pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* na instrument klawiszowy autorstwa D. Vettera, w: *Musicalischer Kirch- und Haus-Ergötzlichkeit*, Leipzig 1713.

⁴⁷ RISM online: <https://rism.online/sources/900023094> (dostęp: 1.07.2025).

⁴⁸ RISM online: <https://rism.online/sources/300040801> (dostęp: 1.07.2025).

⁴⁹ RISM online: <https://rism.online/sources/250007412> (dostęp: 1.07.2025).

⁵⁰ RISM online: <https://rism.online/sources/1001261658> (dostęp: 1.07.2025).

⁵¹ RISM online: <https://rism.online/sources/1001129687> (dostęp: 1.07.2025).

⁵² Druk zachowany jest w 13 egzemplarzach, por. RISM online: <https://rism.online/sources/990066340> (dostęp: 1.07.2025).

Konkordancje:

1) J. S. Bach: *Liebster Gott wenn werd ich sterben*, sygn. LV-Lstk [without shelfmark], f. 72r. Datowanie: 1780–1820, obsada: Coro S. Miejsce powstania: nieokreślone, znaczna część kompozycji z kręgu oddziaływania kultury protestanckiej⁵³;

2) J. S. Bach: *Herrscher über Tod und Leben*, sygn. D-B Mus.ms. Bach P 963. Datowanie: ok. 1755, obsada: S. Miejsce powstania: region Vogtland – Górna Frankonia⁵⁴;

3) J. S. Bach: [*Herrscher über Tod und Leben*], sygn. D-B Am.B 48 (148), f. 77v. Datowanie: ok. 1780, obsada: S. Miejsce powstania: Saksonia⁵⁵;

4) J. S. Bach: [*Herrscher über Tod und Leben*], sygn. D-B Am.B 48 (88), f. 47r. Datowanie: ok. 1780, obsada: S. Miejsce powstania: Saksonia⁵⁶;

5) J. S. Bach: *Herrscher über Tod und Leben*, sygn. D-WRha Mus.ms. B 164, s. 4–5. Datowanie: 1900–1930, obsada: org. Miejsce powstania: Saksonia/Turyngia?, środowisko luterańskich kantorów/organizacji kulturywujących tradycję J.S. Bacha⁵⁷;

6) J. S. Bach: [*Liebster Gott wenn werd ich sterben*], druk, cz. 1: Breitkopf 1784, Leipzig, cz. 2: Breitkopf, Leipzig 1785, BWV 8/6, chorał, obsada: Coro, org. Miejsce powstania: Lipsk⁵⁸;

7) J. S. Bach: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. CZ-Pk 3 C 31, f. 15v. Datowanie: 1825–1849, obsada: V. Miejsce powstania: prawdopodobnie Praga, w kręgu działalności Verein der Kunstfreunde für Kirchenmusik in Böhmen⁵⁹;

8) D. Vetter: *Liebster Gott wenn werd ich sterben*, sygn. D-Bhm RH 0745, s. 20. Datowanie: 1783, obsada: keyb. Miejsce powstania: być może Berlin, środowisko uczniów i przyjaciół J. Ph. Kirnbergera

⁵³ RISM online: <https://rism.online/sources/515000211> (dostęp: 1.07.2025).

⁵⁴ RISM online: <https://rism.online/sources/467301171> (dostęp: 1.07.2025).

⁵⁵ RISM online: <https://rism.online/sources/452503687> (dostęp: 1.07.2025).

⁵⁶ RISM online: <https://rism.online/sources/452503627> (dostęp: 1.07.2025).

⁵⁷ RISM online: <https://rism.online/sources/250014299> (dostęp: 1.07.2025).

⁵⁸ Są to 44 kopie druku w 40 różnych bibliotekach, zob. RISM ID no.: 1001079595 (dostęp: 1.07.2025).

⁵⁹ RISM online: <https://rism.online/sources/550281332> (dostęp: 1.07.2025).

i C. Ph. E. Bacha, w obiegu kolekcji związanych wcześniej z J. Ch. Altnickolem (pochodzącym ze Śląska)⁶⁰;

9) J. S. Bach: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. D-B Mus. ms. 30143, s. 230–231. Datowanie: 1750–1799, obsada: S. Miejsce powstania: prawdopodobnie Saksonia (region Miśni/Lipska)⁶¹;

10) J. S. Bach: [*Liebster Gott wenn werd' ich sterben*], sygn. D-GOl Mus. 4° 62a/4, s. 26. Datowanie: 1840–1860, obsada: Coro S. Miejsce powstania: Gotha (Turyngia)⁶²;

11) J. S. Bach: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. D-As 4 Cod mus 9-32. Datowanie: [1780–1880], obsada: S. Miejsce powstania: prawdopodobnie Augsburg (Bawaria), parafia ewangelicko-luterańska św. Anny⁶³;

12) J. S. Bach: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. D-As 4 Cod mus 9-17, s. 1–2. Datowanie: [1850–1899], obsada: S. Miejsce powstania: prawdopodobnie Augsburg (Bawaria), parafia ewangelicko-luterańska św. Anny⁶⁴;

13) Anonim: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. D-Bhm RH 1163, s. 27. Datowanie: 1780–1799, obsada: cemb. Miejsce powstania: prawdopodobnie Berlin, krąg Sary Levy (z domu Itzig, związanej z ruchem Haskali) i oddziaływania tradycji luterańskiej⁶⁵;

14) D. Vetter: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. D-Bhm RH 0953, s. 17. Datowanie: 1760–1799, obsada: S. Miejsce powstania: region sasko-czeski (w oparciu o dane filigranistyczne), środowisko luterańskie⁶⁶;

15) D. Vetter: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. D-Dl Mus.Löb.67, s. 160–163. Datowanie: 1680–1700, obsada: S. Miejsce powstania: prawdopodobnie Löbau (Saksonia)⁶⁷.

⁶⁰ RISM online: <https://rism.online/sources/1001084404> (dostęp: 1.07.2025).

⁶¹ RISM online: <https://rism.online/sources/455030321> (dostęp: 1.07.2025).

⁶² RISM online: <https://rism.online/sources/250015635> (dostęp: 1.07.2025).

⁶³ RISM online: <https://rism.online/sources/1001166730> (dostęp: 1.07.2025).

⁶⁴ RISM online: <https://rism.online/sources/1001166229> (dostęp: 1.07.2025).

⁶⁵ RISM online: <https://rism.online/sources/1001098433> (dostęp: 1.07.2025).

⁶⁶ RISM online: <https://rism.online/sources/1001093261> (dostęp: 1.07.2025).

⁶⁷ RISM online: <https://rism.online/sources/211012698> (dostęp: 1.07.2025).

Trzeci wzór melodyczny (Il. 9) pochodzi z kantaty J.S. Bacha (BWV 8), której tytuł w autografie brzmi: „Dominica 16. post Trinit. | Liebster Gott, wenn werd ich sterben. | à | 4. Voc: | Travers. | 2. Hautb. d'Amour | 2. Violini. | Viola | e | Continuo. | di Sigl. | J. S. Bach”⁶⁸. Kompozycja powstała w Lipsku i została po raz pierwszy wykonana w kościele św. Tomasza w Lipsku 24 września 1724 roku.

– Liebster Gott wann werd' ich sterben

Il. 9. Transkrypcja incipitu muzycznego kantaty *Liebster Gott, wenn werd' ich sterben?* autorstwa J. S. Bacha (BWV 8), Lipsk 1724.

Konkordancje:

1) J. S. Bach: *Liebster Gott wenn werd' ich sterben*, sygn. D-B Mus.ms. Bach P 963. Datowanie: ok. 1755, obsada: Coro S. Miejsce powstania: region Vogtland – Górna Frankonia⁶⁹;

2) J. S. Bach: *O Jesu Christ, meins Lebens Licht* | a | 4 Voc. | di | J. S. Bach | *Liebster Gott! wenn werd ich sterben* | a | 4 Voc. | di | J. S. Bach, sygn. B-Br Ms II 3905 Mus Fétis 1985. Datowanie: 1700–1799, obsada: S. Miejsce powstania: prawdopodobnie Saksonia, być może Lipsk lub jego okolice⁷⁰;

3) J. S. Bach: *Jean Sebastien Bach* | *Cantate religieuse*, sygn. B-Br Ms II 4950 Mus. Datowanie: przed 1909, obsada: Coro S. Miejsce powstania: prawdopodobnie Bruksela⁷¹;

4) J. S. Bach: *Liebster Gott, wenn werd' ich st.* | von | *Joh: Sebast. Bach*, sygn. PL-Wu RM 5939. Datowanie: ok. 1820–1839, obsada: Coro?, orch?. Miejsce powstania: Wrocław⁷².

Czwarty wzór melodyczny (Il. 10) pochodzi z rękopiśmiennego zbioru chorałów z Ratsbibliothek

⁶⁸ Sygn. D-LEb St.Thom., obsada: S, zob. RISM online: <https://rism.online/sources/200020892> (dostęp: 1.07.2025).

⁶⁹ RISM online: <https://rism.online/sources/467301171> (dostęp: 1.07.2025).

⁷⁰ RISM online: <https://rism.online/sources/700005603> (dostęp: 1.07.2025).

⁷¹ RISM online: <https://rism.online/sources/700007222> (dostęp: 1.07.2025).

⁷² Bach digital: https://www.bach-digital.de/receive/BachDigitalSource_source_00003943 (dostęp: 1.07.2025).

w Löbau, sygn. D-Dl Mus.Löb.71 – zbiór obecnie znajduje się w Die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden. W rękopisie wskazano autorstwo Daniela Vettera, kompozycję na stronach 194–195 zatytułowano *Aria*. Rękopis datowany jest na ok. 1680–1700, a zachowana partia przeznaczona jest na głos wokalny alt⁷³.

Il. 10. Transkrypcja incipitu muzycznego kompozycji D. Vettera *Aria*, sygn. D-Dl Mus.Löb.71.

Piąty wzór melodyczny (Il. 11) jest anonimowego autorstwa, wpisany w rękopisie jako „[No.] 576. Liebster Gott wenn werd ich sterben”⁷⁴. Utwór przeznaczony jest do wykonania na organach jako chorał. Rękopis datowany na 1754 rok, sporządzony został przez Johanna Hennenbergka (prawdopodobnie kantora i/lub nauczyciela w szkole w Rieneck – Bawaria) na podstawie zbioru Corneliusa Heinricha Dretzla (1697–1775, organisty kościoła św. Idziego w Norymberdze, ucznia J. S. Bacha)⁷⁵.

Il. 11. Transkrypcja incipitu muzycznego dla tekstu *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*, sygn. D-HAu Werner I f 4.

Szósty wzór melodyczny (Il. 12), również anonimowy, wpisany został w rękopisie bez tytułu⁷⁶. Incipit melodyczny zachowany jest w partii sopranu, natomiast cały przekaz datowany jest na lata 1743–1748. Miejsce powstania źródła nie zostało określone⁷⁷.

Il. 12. Transkrypcja incipitu muzycznego dla tekstu *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*, sygn. S-Skma SP-R.

⁷³ RISM online: <https://rism.online/sources/211010773> (dostęp: 1.07.2025).

⁷⁴ D-HAu Werner I f 4, s. 213.

⁷⁵ RISM online: <https://rism.online/sources/220036124> (dostęp: 1.07.2025).

⁷⁶ S-Skma SP-R, s. 12–13.

⁷⁷ RISM online: <https://rism.online/sources/190011197> (dostęp: 1.07.2025).

Siódmy wzór melodyczny (Il. 13) jest wprawdzie anonimowego autorstwa, ale niewykluczone, że pochodzi z inwencji o. Hermanna Kniebandla (1679–1745) – mnicha–lutnisty z dawnego opactwa cystersów w Krzeszowie i prepozytury w Cieplicach Śląskich, którego fascynowały zagadnienia teologiczne, mistyka, w tym twórczość Angelusa Silesiusa, Georga Josepha i opata Bernharda Rosy⁷⁸. Kompozycja zachowana jest w rękopisie z muzyką zapisaną w notacji tabulatury lutniowej francuskiej i tytułem *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* sugerującym śpiew z tekstem Neumanna przy akompaniamencie lutni⁷⁹. Poniższy zapis jest transkrypcją, w której przedstawiona została prawdopodobna melodia pieśni. Źródło powstało w kręgu dawnego opactwa cystersów w Krzeszowie i jego prepozyturach – silnym ośrodku katolicyzmu na Śląsku. Melodia mogła powstać w końcowym okresie życia o. Kniebandla, który najprawdopodobniej spisał źródło, a więc w czasie jego prepozytury w Cieplicach Śląskich (między 1742 a 1745 rokiem).

Il. 13. Transkrypcja incipitu muzycznego dla tekstu *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*, sygn. PL-Wu RM 4141.

Nie są to wszystkie przykłady wskazujące na szeroką recepcję tekstu *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* Caspara Neumanna. Dodatkowa grupa 24 śpiewników (głównie niemiecko- i anglojęzycznych) zawierających tekst tej pieśni pochodzi z lat 1759, 1786, 1795, 1799, 1801, 1804 (x2), 1808, 1811, 1814, 1820, 1826 (x2), 1829 (x2), 1832, 1833 (x2), 1834, 1841, 1844, 1849, 1855, 1872⁸⁰. Związane są one z działalnością kościołów protestanckich: kościoła Braci Dunkard, menonitów (w tym kanadyjskich i kon-

⁷⁸ Por. G. Joachimiak, *Father Hermann Kniebandl (1679–1745), Lutenist, Composer and Scribe from the Cistercian Abbey of Grüssau, Silesia*, „Early Music” 2021, 49, nr 4, s. 597–614, DOI: <https://doi.org/10.1093/em/caab074>; T. Jeż, *Some Remarks about the Provenance of the Lute Tablatures from Grüssau/ Krzeszów*, „Musicology Today” 2009, s. 127–152; A. Kozieł, *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wrocław 2006.

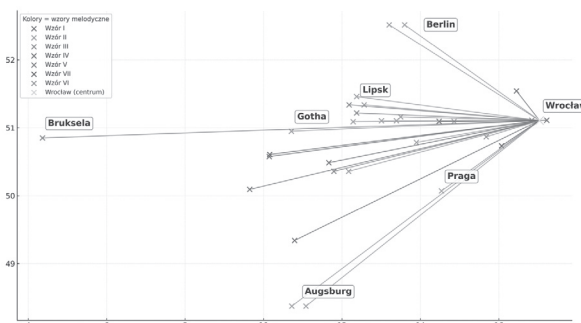
⁷⁹ PL-Wu RM 4141, s. 218–219.

⁸⁰ H. Planting, S. Budwey, G. Scheer et al., *Hymnary.org: A Comprehensive Index of Hymns and Hymnals*, <https://hymnary.org/> (dostęp: 1.07.2025).

ferencji Lancaster), kościoła amiszów mennonitów starego porządku, kościoła ewangelicko-augsburskiego (luteranizm), kościoła ewangelicko-reformowanego (kalwinizm). Należy jednak dodać, że między luteranami z XVII-wiecznego Wrocławia a XIX-wiecznymi mennonitami, poza wykorzystaniem tego samego tekstu pieśni Neumanna, nie było wspólnoty pamięci, dlatego związek z tym obszarem adaptacji tekstu i wzorów melodycznych nie został wzięty pod uwagę w wynikach analizy.

Analiza wzorów melodycznych i ich powiązania z tekstem pieśni Neumanna pozwala ukazać zjawisko rozchodzenia się tekstu *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* z Wrocławia do różnych środowisk wyznaniowych i geograficznych, przy czym sama warstwa muzyczna podlegała lokalnym adaptacjom, niekiedy też wariantowości. W tym sensie mapa (Il. 14) ukazuje proces dyfuzji tekstu (rozprzestrzeniania się w kolejnych ośrodkach) w połączeniu z dyspersją wzorów melodycznych, które towarzyszyły jego recepcji. Zebrane dane o miejscu powstania źródeł zestawiono z wzorami melodycznymi i oznaczono je różnymi kolorami. Wszystkie dane zostały umieszczone na osiach współrzędnych odpowiadających geograficznemu lokalizacjom miejsc powstania tych źródeł (oś X długość geograficzna, oś Y szerokość geograficzna), przez co wskazane odległości są realne. Dodane etykiety miejscowości służą ułatwieniu orientacji. Kolory odpowiadają poszczególnym wzorom melodycznym. Podstawą były dane z międzynarodowego inwentarza źródeł muzycznych RISM, uzupełnione o wybrane rękopisy i druki z XVIII–XIX wieku, zawierające tekst *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* i inne źródła powyżej opisane. Uwzględniono materiały z jednoznaczoną identyfikacją tekstu, natomiast pominięto przypadki niepewne. Przypisanie źródeł do ośrodków oparto na informacjach zawartych w samych źródłach (wskazane atrybucje, miejsca druku, noty własnościowe, kontekst proveniencyjny). W przypadkach wątpliwych lokalizacja nie była uwzględniana. W analizie przyjęto rozróżnienie na „dyfuzję tekstu”, co oznacza rozprzestrzenianie się tego samego tekstu pieśni w różnych kontekstach wyznaniowych i geograficznych, oraz na „dyspersję melodii”, co odnosi się do różnorodności wzorów melodycznych (incipitów) przypisanych do tego tekstu w poszczególnych źródłach. Mapa nie sugeruje ciągłości tradycji w czasie,

lecz przedstawia rozproszenie i adaptacje repertuaru w różnych ośrodkach.

Il. 14. Mapa dyfuzji tekstu i dyspersji wzorów melodycznych pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* Caspara Neumanna.

Analiza różnych wzorów melodycznych towarzyszących tekstowi *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* pokazuje, że utwór ten funkcjonował w wyjątkowo szerokim spektrum praktyk muzycznych – od ściśle liturgicznych, przez domowe muzykowanie, po repertuar o charakterze bardziej indywidualnym i kontemplacyjnym. Szczególnie duża znajomość testu widoczna jest w regionach Turynii, Saksonii i Śląska, a także w Brandenburgii i Bawarii. Zmienność melodii nie osłabiała recepcji tekstu, lecz raczej potęgowała jego obecność w pamięci wspólnotowej, głównie środowisk protestanckich, z czasem również pietystycznych. W ten sposób pieśń Neumanna stała się nie tylko elementem utrwalonej tradycji luteranckiej, ale również nośnikiem treści i emocji, które mogły być reinterpretowane w kolejnych dekadach w różnych wspólnotach religijnych, w tym również w kręgach katolickich. Właśnie ta zdolność do adaptacji – poprzez różne wzory melodyczne i zróżnicowane formy obecności – czyni z niej przykład utworu, który łączy praktykę „zapamiętywania” z mechanizmami „świadomego zapomnienia” w obrębie kultury muzycznej Śląska.

ZAKOŃCZENIE

Analiza zawartości śląskiego śpiewnika Caspara Neumanna oraz funkcjonowania pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* w różnych środowiskach

konfesyjnych ukazuje złożoność obiegu repertuaru religijnego w XVII i XVIII wieku. Neumann, choć głęboko zakorzeniony w tradycji luterńskiej, stworzył zbiór o wysokim stopniu wewnętrznej spójności teologiczno-liturgicznej, który odpowiadał zarówno potrzebom oficjalnego kultu, jak i indywidualnej refleksji nad śmiercią i przemijaniem. Zgromadzone źródła, obejmujące wzory melodyczne pieśni w rękopisach i drukach różnych ośrodków, pozwalają prześledzić proces adaptacji repertuaru w szerokim kontekście geograficznym i konfesyjnym, wskazując na znaczenie śląskiego kręgu Neumanna jako pośrednika między tradycjami muzycznymi Europy Środkowej a lokalnymi praktykami wykonawczymi. Identyfikacja odmiennych wzorów melodycznych pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*, a także przedstawienie ich na mapie dyfuzji tekstu i dyspersji wzorów melodycznych stanowi pierwszą próbę systematycznego opisu zjawiska, które dotąd nie było omawiane w literaturze muzykologicznej. Wyniki badań wskazują, że tekstowi pieśni *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* towarzyszyły różne wzory melodyczne, obecne w środowiskach luterńskich i reformowanych, a w pojedynczych przypadkach także katolickich. Ich funkcjonowanie świadczy o sile adaptacyjnej repertuaru, pozwalającej na jego włączanie w odmienne praktyki muzyczne i liturgiczne. Z perspektywy badań nad pamięcią kulturową pieśń ta jawi się jako medium utrwalające i reinterpretujące doświadczenie eschatologiczne w różnych wspólnotach religijnych. Reakcja samego Neumanna – przejawiająca się w selekcji i uporządkowaniu repertuaru wrocławskiego śpiewnika – stanowi przykład nie tyle instrumentalnej i instytucjonalnej ingerencji, co naturalnego i świadomego kształtowania pamięci zbiorowej poprzez mechanizmy wyboru i zapominania. Fakt, że jego śpiewnik był wielokrotnie wznawiany w XVIII wieku dowodzi trwałości tej strategii. Pieśń *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* pozostaje więc przykładem, jak tekst i muzyka mogły przenosić refleksję nad przemijaniem zarówno w przestrzeni lokalnej, jak i poza granice Śląska.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

rękopisy muzyczne:

Belgia

Bibliothèque royale de Belgique (KBR) – Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), Bruxelles (B-Br), sygn. Ms II 3905 Mus Fétis 1985

Bibliothèque royale de Belgique (KBR) – Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), Bruxelles (B-Br), sygn. Ms II 4950 Mus.

Czechy

Knihovna Pražské konzervatoře, knihovna a archiv, Praha (CZ-Pk), sygn. 3 C 31

Łotwa

Liepājas Svētās Trīsvienības katedrāle, Liepāja (LV-Lstk), sygn. [without shelfmark]

Niemcy

Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg (D-As), sygn. 4 Cod mus 9-17

Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg (D-As), sygn. 4 Cod mus 9-32

Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung, Berlin (D-B), sygn. Am.B 48 (148)

Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung, Berlin (D-B), sygn. Am.B 48 (88)

Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung, Berlin (D-B), sygn. Mus. ms. 30143

Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung, Berlin (D-B), sygn. Mus.ms. Bach P 963

Universität der Künste Berlin, Universitätsbibliothek, Berlin (D-Bhm), sygn. RH 0745

Universität der Künste Berlin, Universitätsbibliothek, Berlin (D-Bhm), sygn. RH 0953

Universität der Künste Berlin, Universitätsbibliothek, Berlin (D-Bhm), sygn. RH 1163

Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB), Dresden (D-Dl), sygn. Mus.Löb.67

Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB), Dresden (D-Dl), sygn. Mus.Löb.71

Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt, Gotha (D-GOI), sygn. Mus. 4° 62a/4

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle (Saale) (D-HAu), sygn. Werner I f 4

Bach-Archiv, Leipzig (D-LEb), sygn. St. Thom.

Hochschule für Musik Franz Liszt, Hochschularchiv – Thüringisches Landesmusikarchiv (HSA - ThLMA), Weimar (D-WRha), sygn. 215/7

Hochschule für Musik Franz Liszt, Hochschularchiv – Thüringisches Landesmusikarchiv (HSA - ThLMA), Weimar (D-WRha), sygn. Kahla 1

Hochschule für Musik Franz Liszt, Hochschularchiv – Thüringisches Landesmusikarchiv (HSA - ThLMA), Weimar (D-WRha), sygn. KSH 70

Hochschule für Musik Franz Liszt, Hochschularchiv – Thüringisches Landesmusikarchiv (HSA - ThLMA), Weimar (D-WRha), sygn. KSH 71

Hochschule für Musik Franz Liszt, Hochschularchiv – Thüringisches Landesmusikarchiv (HSA - ThLMA), Weimar (D-WRha), sygn. Mus.ms. B 164

P o l s k a

Biblioteka Narodowa, Warszawa (PL-Wn), sygn. Mus.2086

Biblioteka Uniwersytecka, Warszawa (PL-Wu), sygn. RM 4141

Biblioteka Uniwersytecka, Warszawa (PL-Wu), sygn. RM 5939

S t a n y Z j e d n o c z o n e

Harvard University, Eda Kuhn Loeb Music Library, Cambridge, MA (US-CAe), sygn. Mus 494.40.1794

S z w e c j a

Musik- och teaterbiblioteket, Stockholm (S-Skma), sygn. SP-R

s t a r o d r u k i:

Bach Johann Sebastian, *Liebster Gott wenn werd ich sterben*, t. 1–2, Breitkopf, Leipzig 1784–1785.

Freylinghausen Johann Anastasius, *Geist=reiches Gesang=Buch*, gedruckt und verlegt im Waysene Hause, Halle 1704.

Halley Edmond, *An Estimate of the Degrees of Mortality of Mankind, Drawn from Curious Tables of the Births and Funerals at the City of Breslaw, with an Attempt to Ascertain the Price of Annuities on Lives*, „Philosophical Transactions of the Royal Society of London” 1693, 17, s. 596–610.

Neumann Caspar, *Donner-Wetter und Heuschrecken Donner-Wetter und Heuschrecken/ Beyde Im Jair Christi 1693, zu Breslau gesehen Und darauf In der Gemeine des Heron bez St. Maria Magdalena gottseelig betrachtet*, Johann George Steck, Breslau 1694.

Neumann Caspar, *Kern aller Gebete*, Johann Jakob Bauhöfer, verlegt Johann Jacob Bauhofer: Zu finden bey Matthaeo Birckner, Jena 1680.

Neumann Caspar, *Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch*, verlegt Michael Rohrlach, Breßlau–Liegnitz 1704.

Neumann Caspar, *Treść wszystkich Modlenia się sposobów*, tłum. Johann Ernesti, drukował Gottfried Güncel kosztem tłumacza, Oleśnica 1687.

Neumann Caspar, *Vollkommenes Schlesisches Kirchen-Gesang-Buch*, Michael Rohrlach, Buchh., Breslau–Liegnitz 1730 [przedruk z 1704].

Reusner Esaias mł., *Hundert geistliche Melodien evangelischer Lieder*, zum Kupfer befördert von Esaias Reusner, Berlin 1678.

Vetter Daniel, *Musicalischer Kirch- und Haus-Ergötzlichkeit*, zu finden bey dem Autore, Leipzig 1713.

Zedler Johann Heinrich, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, hasło: *Neumann (Caspar)*, t. 24, Leipzig–Halle 1740, szp. 243–244.

Leksykografia

Hoffmann-Erbrecht Lothar, *Vetter, Daniel*, w: *Schlesisches Musiklexikon*, hrsg. Lothar Hoffmann-Erbrecht, Augsburg 2001, s. 759.

Janus Dominika, *Weickhmann Joachim, pastor kościoła NMP*, w: *Gedanopedia*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=WEICKHMANN_JOACHIM,_pastor_ko%C5%9Bcio%C5%82a_NMP, red. Błażej Śliwiński, Fundacja Gdańska – Muzeum Gdańska, Gdańsk (dostęp: 10.07.2025).

Koch Peter, *Neumann, Caspar*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 19, hrsg. der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1999, s. 156.

Marshall Robert L., *Vetter, Daniel*, w: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Second Edition*, ed. Stanley Sadie, t. 26, Macmillan Publishers Limited, London 2001, s. 511.

Märker Michael, *Vetter, Daniel*, w: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik begründet von Friedrich Blume. Zweite, neubearbeitete Ausgabe*, hrsg. Ludwig Finscher, Personenteil 16, Bärenreiter-Verlag, Stuttgart 2006, szp. 1525–1526.

Schimmelpfennig Adolf, *Neumann, Caspar*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. der Historischen Kommission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, t. 23, Leipzig 1886, s. 532–535.

Artykuły w czasopismach i opracowaniach zbiorowych

- Assmann Aleida, *Pięć strategii wypierania ze świadomości*, tłum. Artur Pelka, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Universitas, Kraków 2009, s. 333–350.
- Assmann Aleida, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, tłum. Piotr Przybyła, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Universitas, Kraków 2009, s. 101–142.
- Breczko Artur, *Epidemie i ich skutki społeczno-demograficzne na pograniczu śląsko-łużyckim w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Lubuski” 2001, 27, cz. II, s. 25–38.
- Brzeziński Tadeusz, *Choroby, ich rozprzestrzenianie i historia*, w: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1995, s. 114–123.
- Connerton Paul, *Seven Types of Forgetting*, „Memory Studies” 2008, 1, nr 1, s. 59–71.
- Delimata-Proch Małgorzata, *Choroby w świetle księgi cudów i łask Matki Bożej Świętogórskiej (XVI–XVIII w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, 66, nr 3, s. 271–287.
- Giel Joanna, *Luteranizm na Śląsku w świetle pieśni śląskich protestantów*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 2017, 25, nr 1, s. 141–160.
- Górska Lilianna, *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, „Studia Humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu” 2010, nr 3, s. 277–307.
- Jeż Tomasz, *Some Remarks about the Provenance of the Lute Tablatures from Grüssau/ Krzeszów*, „Musicology Today” 2009, s. 127–152.
- Joachimiak Grzegorz, *Father Hermann Kniebandl (1679–1745), Lutenist, Composer and Scribe from the Cistercian Abbey of Grüssau, Silesia*, „Early Music” 2021, 49, nr 4, s. 597–614, DOI: <https://doi.org/10.1093/em/caab074>.
- Korch Joanna, *Choroby nękające społeczeństwo Podlasia w XVIII w. (na podstawie „Księgi cudów przed ikoną Matki Bożej Kornińskiej”)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2001, 16, s. 48–49.
- Manyś Bernadetta, *“I Cannot Write Often Due to a Constant Headache and Rhinitis”. Health and Illness Presented in Women’s Correspondence in the House of Radziwiłł. Research Introduction*, „Przegląd Historyczny” 2025, 116, z. 1, s. 123–156.
- Patzelt Herbert, *Der schlesische Pietismus in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts*, „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte” 1985, 64, s. 97–107.
- Rose Stephen, *Daniel Vetter and the Domestic Keyboard Chorale in Bach’s Leipzig*, „Early Music” 2005, 33, nr 1, s. 39–53.
- Ruščin Peter, *Die Kirchenlieder aus dem handschriftlichen Gesangbuch „Himmlicher Engel-Schall” (1685) von Nicolaus Simonides*, w: *The Musical Sources of Spiš / Zips and Central Europe*, ed. Janka Petőczová, Ústav hudobnej vedy SAV, Bratislava 2028, s. 60–95.
- Schimmelpfennig Carl Adolph, *Zur Geschichte des Pietismus in Schlesien 1707–1740*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Althertum Schlesiens” 1868, 9, z. 2, Breslau 1868, s. 218–269.
- Schott Christian-Erdmann, *Caspar Neumanns (1648–1715) Programm zur Verbesserung des Gemeindeganges in Schlesien*, „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte” 2002, 81, s. 111–122.
- Sparn Walter, *Die Krise der Frömmigkeit und ihr theologischer Reflex im nachreformatorischen Luthertum*, w: *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte, hrsg. Hans-Christoph Rublack, Gütersloher Verl.-Haus Mohn, Gütersloh 1992, s. 54–82.
- Zakrzewski Andrzej Jan, *Choroby i uzdrowienia w świetle jaśnogórskich ksiąg cudów*, w: *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, t. 1, red. Barbara Jedynak, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1990, s. 139–155.

Monografie, dysertacje, redakcje książek

- A Catalog of British Devotional and Religious Books in German Translation from the Reformation to 1750*, ed. Edgar C. McKenzie, Walter de Gruyter, Berlin–New York 1997.
- Assmann Aleida, *Między historią a pamięcią. Antologia*, tłum. zbiorowe, posłowie Magdalena Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
- Assmann Jan, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. Anna Kryczyńska-Pham, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.
- Bayreuther Erich, *Geschichte des Pietismus*, Steinkopf, Stuttgart 1978.
- Beckman Gary Dean, *The Sacred Lute: Intabulated Chorales from Luther’s Age to the Beginnings of Pietism*, dysertacja, University of Texas, Austin 2007.

- Bogucka Maria, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1994.
- Bolin Norbert, *Sterben ist mein Gewinn (Phil 1,21): Ein Beitrag zur evangelischen Funeralkomposition der deutschen Sepulkralkultur des Barock 1550–1750*, Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal, Stiftung Zentralinstitut und Museum für Sepulkralkultur, Kassel 1989.
- Büchner Arno, *Das Kirchenlied in Schlesien und der Oberlausitz* (w serii: „Das evangelische Schlesien”), t. 6, cz. 1, hrsg. Gerhard Hultsch, Verlag Unser Weg, Düsseldorf 1971.
- Connerton Paul, *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. i red. Marcin Napiórkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Die Pestepidemieen Breslaus. Festschrift zum goldenen Doctorjubiläum des Geh. Sanitätsraths Dr. J. Graetzer*, hrsg. S. Graetzer, Buchdruckerei Lindner, Breslau 1882.
- Die Reformierten in Schlesien. Vom 16. Jahrhundert bis zur Altpreußischen Union von 1817*, hrsg. Joachim Bahlcke, Irene Dingel, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2016.
- Dürr Alfred, *Kantaty Jana Sebastiana Bacha*, tłum. Andrzej A. Teske, Wydawnictwo Polihymnia, Lublin 2004.
- Grabinski Ludwig, *Die Sagen, der Aberglaube und abergläubische Sitten in Schlesien*, Griebler & Bilgers, Schweidnitz 1886.
- Halbwachs Maurice, *Spoleczne ramy pamięci*, tłum. Marcin Król, Aletheia, Warszawa 2022.
- Herchenbach Wilhelm, *Die Pest in Breslau: Erzählung für Volk und Jugend*, G. J. Manz, Regensburg 1861.
- Kozieł Andrzej, *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.
- Kuchowicz Zbigniew, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku*, Polska Akademia Nauk, Łódź 1972.
- Lebrun François, *Jak dawniej leczono. Lekarze, święci i czarodzieje w XVII i XVIII wieku*, tłum. Zofia Podgórska-Klawe, Oficyna Wydawnicza Volumen i Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 1997.
- Maleczyńska Ewa, *Życie codzienne Śląska w dobie Odrodzenia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1973.
- Mańko-Matysiak Anna, *Schlesische Gesangbücher 1525–1741. Eine hymnologische Quellenstudie*, wyd. II, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.
- Roper Lyndal, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*, Routledge, London and New York 1994.
- Vigarello Georges, *Czystość i brud. Higiena ciała od średniowiecza do XX wieku*, tłum. Bella Szwarzman-Czarnota, W. A. B., Warszawa 1996.
- Wolff Christoph, *Johann Sebastian Bach: muzyk i uczonec*, tłum. Barbara Świdarska, Lokomobila, Warszawa 2011.
- Wrocław w liczbach*, red. Bożena Kodeniec et al., Urząd Statystyczny we Wrocławiu – Wydział Poligrafii, Wrocław 2000.

Bazy danych

Hymnary.org: A Comprehensive Index of Hymns and Hymnals, ed. Harry Planting, Stephanie Budwey, Greg Scheer et al., <https://hymnary.org/> (dostęp: 1.07.2025).

Répertoire International des Sources Musicales (RISM) – Międzynarodowy Inwentarz Źródeł Muzycznych, <https://rism.online/?mode=sources> (dostęp: 1.07.2025).

SUMMARY

Grzegorz Joachimiak

The Mechanisms of Remembering and Forgetting in the Musical Culture of Silesia: Caspar Neumann (1648–1715) and Reception of the Song: “Liebster Gott, wenn werd ich sterben”

This article explores the Silesian hymnal compiled by Caspar Neumann (1648–1715) in relation to the circulation of the hymn *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?* in the seventeenth and eighteenth centuries. Drawing on manuscripts and prints from Lutheran, Reformed, and Catholic contexts, it analyses textual stability alongside melodic variation, visualised through a map of geographical dispersion. The study highlights Neumann’s editorial strategy of reducing and systematising the repertoire, which may be understood as a mechanism of memory management, balancing processes of selection, remembering, and forgetting. Particular attention is given to the hymn’s eschatological profile – its associations with *memento mori*, *ars moriendi*, and funeral preaching – showing how it functioned in both communal worship and domestic devotion. The results position Silesia as a mediator of Central European hymn traditions and demonstrate how a single hymn could sustain diverse local adaptations while retaining its theological and emotional core. By linking musical variants with cultural memory and strategies of repertoire curation,

this article offers a new perspective on the dynamics of early modern religious song.

Keywords

Caspar Neumann, *Liebster Gott, wenn werd ich sterben?*, hymnal, Silesia, early music, seventeenth–eighteenth century, cultural memory, melodic models